

Jens Cramer, Mette Kunøe, Erik Vive Larsen og Ole Togeby

699 VARME TERMER

Leksikon til sprogkundskab

Trajans termer i Rom

INSTITUT FOR NORDISK SPROG OG LITTERATUR 1996

Forsiden: Grundplanen af Trajans termer i Rom er tegnet af Inga Friis og taget fra Inga Nielsen: *Termae et balnea* 2. udg. bd.2, Aarhus University Press, Århus 1993, side 85.

Med *asterisk har vi markeret hvilke ord der også findes i dette leksikon.

Det er ikke nødvendigt at slå alle de ord op som er mærket med * for at forstå en given forklaring, men det er muligt.

abduktion

argumentationsform hvor konklusionen ikke følger med logisk nødvendighed fra præmisserne, men hvor konklusionen er en upåagtet mulighed inden for de grænser som præmisserne afsætter. Ved abduktion “sætter man følgen” — i modsætning til at “sætte grunden” og “hæve følgen”. Eksempel: *Fordi gaden er våd, og eftersom gaden bliver våd hvis det regner, er det sandsynligt (muligt) at det har regnet.* Se *argumentation.

abstrakt objekt (ABSTRAKT OBJEKT, AOB)

*semantisk rolle for et *argument som betegner et fænomen der indgår i og eventuelt påvirkes af handlingen, ofte udtrykt med en *ledsætning som det *fundamentale argument, fx [*Stemplernes bevægelse op og ned*] ændres ved hjælp af en krumtapaksel til en roterende bevægelse.

abstrakt sprog

sprogligt *stilelement hvor afsenderen har valgt at henvise til ting, forhold og personer med omfattende *overbegreber, snarere end med specificerede *underbegreber, fx *møbler* frem for *wienerstole*, *transportmiddel* frem for *rusten cykel*, *ord* frem for *relationsadverbium*.

Ordet *abstrakt* kan dog også anvendes i en anden betydning, nemlig: 'uhåndgribelig' om ord (især substantiver) som henviser til fænomener i tid eller til begreber, fx siges *tilfangetagningen*, *kærlighed*, *størrelse* at være abstrakte i modsætning til ord der betegner noget sanseligt og håndgribeligt som kan identificeres i rum, fx *grus*, *Holger Danske*, *kopimaskine*. I en hyppig form for metafor taler man om noget konkret for noget abstrakt, *lovens lange arm*. Læg mærke til at de to betydninger af ordet *abstrakt* ikke har noget med hinanden at gøre.

adjekt, se det *indirekte argument

adjektiv (tillægsord)

ord der betegner egenskaber ved personer, ting og forhold, fx *pæn, lille, stor, ukritisk, åbenmundet*. De kan ofte kendes på at de kan gradbøjes (*pæn, pænere, pænest*) eller bestemthedsbøjes *den pæne dreng*.

Man kan skelne mellem konstaterende adjektiver (*rund, blå, fransk, firkantet*), relative adjektiver (*stor, smal, lang*), psykologiske adjektiver (*illoyal, dum, kær*) og vurderende adjektiver (*behagelig, dejlig, usund*).

adled

*underordnet led i et *hypotagme. Adleddene kan stå foran *kerneleddet (*syntetisk ordstilling) og kan da være gradsbetegnelse til adjektiver, fx *festen var temmelig kedelig*; beskrivende adjektiver til substantiver, fx *det var en kedelig fest*. Tungere adled som præpositionsled eller sætninger kan placeres efter kerneleddet i et tungtledsfelt (*analytisk ordstilling), fx *månen er så uhyre stor, at den ikke kan være en ost; den gamle mand med stokken råbte efter mig; den gamle mand, som havde en stok, råbte efter mig*.

adressat (modtagerrolle, modtagertype, læserperson, intenderet modtager, intenderet læser, implicit læser, målgruppe)

den beskrivelse af modtageren som direkte eller indirekte gives i teksten. Adressaten er altså ikke det samme som *modtageren, som er den virkelige person der på et eller andet tidspunkt læser eller hører teksten.

Der er forskellige adressater (eller modtagerroller) i forskellige *sprog-handlinger; adressaten er fx i en ordre en person som *afsenderinstansen har magt over; men i en bøn en som har magt over afsenderinstansen. I litterære tekster skelner man mellem læseren (= modtageren) som er den virkelige læser af det *fiktive værk, og læserpersonen (= adressaten).

Adressaten (læserpersonen) kan være enten en *eksplicit du-person der optræder inde i den fortalte historie, eller en *implicit instans der ikke kommer direkte til udtryk i teksten. Adressaten viser sig a) som en bestemt *modtagerinteresse som det er tekstens *sigte at imødekomme (ønske om at blive orienteret, ønske at blive bevæget eller ønske om at blive behaget med underholdning og livstydning), b) som den viden der i ytringen *præsупponeres bekendt, og c) som den rolleindehaver der signaleres af relationen mellem afsenderinstans og adressat (symmetrisk eller asymmetrisk med hensyn til magt eller viden).

Fx er adressaten for *Tak fordi du ikke ryger* en person der ikke ryger (det er præsупponeret at 'du ikke ryger'), og som er interesseret i at blive takket. Hvis modtageren (den der faktisk læser teksten) ryger og hader den slags hel-lige opslag, er der sket en præsупpositionsfejl; der er ikke overensstemmelse mellem modtager og adressat.

adverbial (biled)

*adled i et adjektivisk eller adverbielt *hypotagme, eller sætningsled der står på sætningsskemaets a-plads eller A-plads. Adverbialer defineres negativt, dvs. som led der har funktion i sætningen, men hverken er *verbaler, *nominaler, *prædikativer eller adjektiviske led.

Adverbialer der er adled i et adjektivisk eller adverbielt hypotagme er altid gradsarbialer, dvs. de angiver i hvilken grad kerneleddet gælder, fx *han var meget syg; de løb utroligt hurtigt*.

Et adverbial kan bestå af et *adverbium, *hurtigt*, et adverbielt hypotagme *meget hurtigt*, en *præpositionsforbindelse, *med stor fart*, eller en *ledsætning, *før vi vidste af det*.

Man skelner mellem centraladverbialer (i a-feltet) og indholdsadverbialer (normalt i A-feltet). Typiske centraladverbialer er 1) nægtelser, fx *ikke*, 2) såkaldte attitudeadverbialer, dvs. udtryk som viser den talendes holdning til det sagte, ord som *sikkert*, *muligvis*, *rimeligvis* og 3) småord som *jo*, *da*, *vel* og 4) adverbialer, som sætter sætningen i relation til andre sætninger, fx *nemlig*, *alligevel*, *dog*, *derfor*, *desuden*.

Indholdsadverbialer er 1) småord som er fast knyttet i *tryktabsforbindelse til verbet, fx *stå op*, *tage hatten på*, 2) mådesadverbialer der kun kan stå i slutfeltet, fx *hun dansede smukt*, og 3) adverbialer der er friere tilknyttet verballedet og betegner tid, sted, årsag og lignende, og som kan placeres ret frit i skemaet, nemlig på F-, a- og A-plads, fx *i morgen vil jeg rejse til København*, *jeg vil i morgen rejse til København*, *jeg vil rejse til København i morgen*.

Nogle adverbier har forskellig betydning som centraladverbial og indholdsadverbial: *Han kan ikke rigtig(t)* (= helt) *stave* over for *Han kan ikke stave rigtigt* (= korrekt).

Adverbialer optræder typisk som semantiske *satellitter til *prædikationskernen, *hun gik ved hjælp af en stok*, men de kan også fungere som det *indirekte argument, *Hun gik hjem*.

adverbium (biord)

uensartet ordklasse som vanskelig kan defineres entydigt (beskrives ofte negativt som ord der ikke kan placeres i de andre ordklasser). De angiver som *satellitter til *prædikationskernen ofte tid, sted, måde, årsag, indrømmelse og lignende og optræder som adverbialer i sætningen, fx *snart*, *nu*, *ud*, *hjemme*, *sådan*, *derfor*, *ikke*, *aldrig*, *alligevel*.

Læg mærke til forskellen på *Han stod inden for* (adverbium + præposition) *døren* og *Kom dog med indenfor!* (adverbium).

afledning, se *derivat

afledningsendelse, se *derivativ

afledningsmorfem, se *derivativ

afsender (forfatter)

den person (eller de personer) der faktisk skriver eller ytrer teksten. Afsenderen er ikke det samme som *afsenderinstansen, som er den beskrivelse der findes i teksten af afsenderen. Afsenderen er en historisk person med hensigter og attituder i forhold til bestemte modtagere og holdninger til bestemte sagforhold. Afsenderen kaldes i *fiktive tekster *forfatteren*.

*Ærlighed består i overensstemmelse mellem afsenderen og afsenderinstansen, dvs. overensstemmelse mellem afsenderens virkelige hensigter og holdninger, og den *afsenderhensigt og holdning der kommer til udtryk i teksten. I *fiktion og *ironi er der netop ikke overensstemmelse mellem afsender og afsenderinstans, og det ved modtagerne normalt godt - hvad de ikke gør når det drejer sig om løgn.

afsenderinstans (afsendertype, afsenderrolle, fortæller)

den beskrivelse som direkte eller indirekte gives i teksten af afsenderen. Afsenderinstansen er altså ikke det samme som *afsenderen, der er den virkelige person som på et eller andet tidspunkt skriver eller ytrer teksten.

Der er forskellige afsenderinstanser (eller fortællere) i forskellige sprog-handlinger; afsenderinstansen er fx i en ordre en der har magt over *adressaten, i en bøn en som adressaten har magt over. I litterære tekster skelner man mellem forfatteren (= afsenderen) som er den virkelige historiske person der har skrevet teksten, og *fortælleren (= afsenderinstansen).

Afsenderinstansen kan være enten en eksplicit jeg-person der optræder med ordet *jeg* i teksten, eller en implicit instans der ikke kommer direkte til udtryk i teksten, men som viser sig som den der kommenterer og vurderer det der sker, og som den der udvælger og strukturerer teksten.

En eksplicit afsenderinstans (fortæller) kan være personal, dvs. optræde som en af personerne i handlingen, fx *Jeg havde en Farm i Afrika*, Karen Blixen: *Den afrikanske Farm* side 1; og apersonal, dvs. være markeret ved et *jeg* som overhovedet ikke optræder i den fortalte handling, fx *Jeg fortæller om hende, som hun var i Syttenaarsalderen*, J.P. Jacobsen: *Niels Lyhne*, side 1, hvorefter dette *jeg* ikke optræder i resten af romanen..

*Pseudonymer kan beskrives som en fordobling af afsenderinstansen; der er en virkelig afsender (forfatter) der skriver hvorledes en afsenderinstans

(pseudonymet) skriver hvorledes en anden afsenderinstans fortæller en historie.

Afsenderinstansen er altid karakteriseret ved de implicitte forhold *fortælletempo (scenisk tid, panoramisk tid, kommentartid eller generisk tid), *synsvinkel på de omtalte personers tanker (*ydre syn, *indre syn eller *alvidende fortæller), relation til adressaterne (symmetrisk eller asymmetrisk forhold med hensyn til magt eller viden), *afsenderintention, dvs. hensigt med at ytre teksten over for adressaten (ekspressiv, konstativ eller regulativ).

afsenderintention (meddelelshensigt, udsigelsesintention)

*afsenderinstansens dominerende intention med at meddele teksten til adressaten; den kan enten være ekspressiv (afsenderen ønsker ærligt at give udtryk for sine hensiger og holdninger), konstativ (afsenderen ønsker at fremsætte sandfærdige udsagn om sagen) eller regulativ (afsenderen ønsker at ændre verden i overensstemmelse med teksten). Afsenderintentionen er et vigtigt kriterium for beskrivelsen af *fremstillingsformer.

afsenderrolle, se *afsenderinstans

afsendertype, se *afsenderinstans

agent (AGENT, AG, agens, agentiv, den handlende)

*semantisk rolle for et *argument der betegner levende væsen der udfører en handling, ofte udtrykt med et *nominal som det *kausale argument, fx *Hver dag trak [en af sønnerne]_{AG} Geden ud paa Marken for at græsse.*

agentløse konstruktioner

syntaktiske konstruktioner, hvor den *semantiske rolle *AGENT ikke er udfyldt eller ikke findes i *prædikatets argumentstruktur. Det sidste er tilfældet ved prædikater af typen *det regner, det blæser, det klør på ryggen; han ligger i sengen, han hænger i galgen, han bor i Århus*, altså ved prædikater der betegner fysiske processer, eller at noget befinder sig i en bestemt position. Nogle prædikater optræder i to varianter, som *transitive med AGENT og som *intransitive uden AGENT, fx *mor koger kartoflerne, kartoflerne koger; drengene triller stenen ned ad bakken; stenen triller ned ad bakken*,.

De stilistisk set mest interessante eksempler på agentløse konstruktioner er dem, hvor AGENT-rollen findes i prædikatets argumentstruktur, men ikke realiseres i det sproglige udtryk, således at den agentløse konstruktion her kan ses som sprogbrugerens bevidste valg, fx *Cykler fjernes uden ansvar.*

De vigtigste typer i dansk er: 1) passivvending af verbet, fx *græsset må ikke betrædes, cykler fjernes uden ansvar, der blev skudt med pistoler og brændt biler af under demonstrationen, indbetaling foretages på vedlagte giroblanket*; 2) handlinger opfattet som processer, fx *det banker på døren*, jf. *postbudet banker på døren*; 3) nominaliseringer, fx *efter formandens beretning blev der en råben og skrigen og fægten med arme og ben i lokalet, belejringen af byen varede to måneder, svømning er sundt for arme og ben*.

akkusativ med infinitiv

konstruktion som på dansk forekommer efter sanseverber, og som består af et nominal (i akkusativ hvis det er et pronomen) og et verbum i *infinitiv (uden *at*), fx *Jeg hørte Ulla spille en tango*. Der er en *neksus mellem akkusativ og infinitiv (dvs. et forhold som mellem subjekt og verbum, og denne neksus kan også passivvendes *Jeg hørte en tango blive spillet af Ulla*), og samtidig er hele konstruktionen det *fundamentale argument for sanseverbet.

Forskellen på meningen med en konstruktion med sanseverbum + ledsætning og en konstruktion med sanseverbum med akkusativ + infinitiv, er den at den første betegner at den sansende person på grundlag af sansning (eventuelt af noget andet) får en opfattelse som beskrives i ledsætningen, fx *jeg så at toget var kørt*, mens den anden betegner at det der beskrives i ledsætningen forårsager sansningen, fx *jeg så toget køre*. Læg mærke til at man ikke kan sige: *jeg så toget være kørt*.

Akkusativ med infinitiv må ikke blandes sammen med konstruktionen akkusativ med *at*-infinitiv efter kontrol-verber, som ikke kan passivvendes, fx *jeg pålagde Ulla at spille en tango*, men ikke: *Jeg pålagde en tango at blive spillet af Ulla*. Her kan *at spille en tango* opfattes som det fundamentale argument, *jeg* som det kausale argument, og *Ulla* som det indirekte argument.

aktant

i fortælle teori de roller som normalt optræder i en fortælling: 'helten' (subjektet), 'målet' som 'helten' stræber efter (objektet), 'hjælperen', 'modstanderen', 'giveren' (afsenderen) og 'modtageren' (der som regel er den samme som 'helten').

aktiv (handleform)

verbalform, står strukturelt i modsætning til *passiv, fx *Jens bygger huset, huset bygges af Jens*. Aktiven er den umarkerede normalform, i uformelle stilarter (specielt talesprog) dominerer den totalt over passiv. Aktiv betegner at verbalhandlingen udgår fra subjektet, at subjektet er *agent, dette er imidlertid kun en prototypisk anvendelse af aktiv. I kraft af sin umarkeredethed

anvendes aktiv til at udtrykke mangfoldige former for aktioner, processer og tilstande.

alderssprog (kronolekt)

sprogform karakteriseret af den generation, den talende tilhører (i mindre grad den skrivende). Det er karakteristisk, at personer født efter 1950 udtaler ordene mere skriftnært end personer født o. 1930 eller tidligere, fx med de unges form forrest ordene *købmand* /købman/:/køman/; *gulve* /gulve/:/gulle/; *smitte* /smitte/:/smette/.

allegori

sindbillede (beskrivelse af en sanset forestilling), billedkæde, en fortsat og vedligeholdt *metafor, hvor hver enkelt håndgribelig størrelse i den situation der umiddelbart henvises til, kildeområdet, svarer til, og er sindbillede på, en størrelse i en anden mere uhåndgribelig situation, målområdet (uden at der er nogen forbindelse mellem de to situationer), for at den anden skal opfattes i lighed med den første. Jesu lignelser kan opfattes som allegorier, hvor fx sædemanden er sindbillede på Gud og Jesus.

alliteration

*stilfigur, bogstavrim, samme begyndelsesbogstav i flere ord (eller stavelser) i samme sætning eller verselinje, fx *ædru levet Liv, uden Drømmes lyse Last, var ikke Liv at leve*. Alliteration spillede en vigtig rolle i den oldnordiske verselære:

*Nu Maanen gennem Mulmet
Saa mægtig bryder.*

allofon, se *fonem og *variant

allomorf, se *morfem, *variant og *synonym

allusion

hentydning, det at afsenderen, evt. med et skjult *citat, sigter til noget som ytringen får en ekstra mening af. Fx vil sætningen *Her er ikke fejlet noget ind under gulvtæppet* alludere til Poul Schlüters berøgtede tale, hvor han faktisk netop skjulte noget.

alvidende fortæller (olympisk fortæller)

*synsvinkel hos en *afsenderinstans, sædvanligvis i *fiktion, som har fuld viden om de omtalte personers nutid, fortid og fremtid, og som kan anskue handlingen med *indre syn i flere personer samtidig, hvad kun 'guds øje' kan,

fx "*Hej du! Du har glemt din blyant*" sagde hun og tænkte at det skulle den mokke få betalt, uden at vide at den lille rødhårede pige slet ikke kendte Søren Brun. Se også *indre syn og *ydre syn.

anafor

stilfigur. Udtryksfuld gentagelse af samme ord i begyndelsen af flere på hinanden følgende sætninger eller syntagmer, fx *Ensomme Timer. Ensomme Dage. Tanker paa Fremtiden. Tanker tilbage.*

Ordet *anaforisk* bruges i lingvistikken om en grammatisk henvisning fra et *pronomen til et *nominal længere til venstre i sætningen. *Der var en gang en mand. Han boede i en spand.* Modsat er kataforisk henvisning en henvisning til højre i sætningen, fx *Han var så fuld at han ikke kunne gå lige; han er dum, ham Peter.*

anakoluti

fejl i den syntaktiske konstruktion, kontamination (sammenblanding) af to konstruktioner, ufuldendt grammatisk konstruktion, fx *Steffen Brandts ironi til at sætte spørgsmålstegn til tingenes sammenhæng, det kunne jo være, at det var den danske fulderik, der skulle sendes hjem i seng. Og: Men den måde vi definerer racisme på, som dette at man ikke kan lide en speciel slags mennesker, så tror jeg det.*

analogi

tekstelement hvor *afsenderinstansen *orienterer og argumenterer om en sag ved at anføre et parallelt eksempel som emnet skal opfattes i lighed med; en analogi er et argument for at en sag skal opfattes på samme måde som det parallelle eksempel, fx *Man må gerne sige: Han er større end mig, for det skal jo hedde: han har andre venner end mig.*

analogt tegn (ikonisk tegn)

tegn hvor henvisningen fra udtryk til indhold hovedsageligt sker på grundlag af lighed, analogi, fx tegninger, malerier, fotos, computergrafik, og nonverbale tegn som stemmeføring, gestus, og mimik.

Der er altid (både i systemet og forløbet) en glidende overgang fra det ene analoge tegn til det andet, grænseområdet mellem to tegn kan inddeles uendeligt fint. Mange overvejende analoge tegn indeholder også konventionelle træk.

Et almindeligt rundt ur med visere er et godt eksempel på et analogt tegn. Der er den lighed mellem udtryk og indhold, at jo mere viseren bevæger sig, desto mere er tiden gået, mere betyder mere.

Modsætningen til analoge tegn er *digitale tegn, tegn hvor henvisningen fra udtryk til indhold er arbitrært og alene hviler på konvention, fx på et digitalt ur. Sproget består med sin dobbelte artikulation af digitale tegn: fonemer, grafemer og talcifre. En almindelig sproglig tekst består hovedsageligt af digitale tegn, men der kan være forskellige analoge elementer og aspekter i en sproglig tekst, fx *stil og illustrationer.

analyse

tekstelement med en *fremstillingsform hvor *afsenderinstansen i generisk tid *orienterer om opbygning, dele, faktorer, aspekter og funktioner af en helhed som opfattes begrebsmæssigt. Man kan analysere materialer, genstande, tekster, situationer, tidsforløb, rumforhold. Eksempel: *En sætning kan analyseres i dens led: subjekt, verbum, adverbialer og objekter.*

analytisk ordstilling

ordstilling i led og sætninger hvor *kerneled kommer før *adled, fx *den dreng som er rødhåret, de forhold som er bekræftet i det foregående*, modsat *syntetisk ordstilling. Se også *bagvægt og *forvægt.

anførselstegn (citationstegn, gåseøjne)

interpunktionstegn der i almindelighed er dobbelte: "..."; mindre brugte er enkelte: '...'. Anførselstegn bruges 1. ved replikker og citater, og inde i dem kan enkelte anførselstegn bruges: fx *Hun vendte et nyt kort i bunken og spurgte: "Hvem har skrevet 'Højt fra Træets grønne Top'?"*; 2. ved forbehold, fx *han havde nu "studeret" i 12 år*; 3. ved titler, eller ved navne på institutioner, bygninger mv. Bogtitler skrives dog normalt med *kursiv*, mens titler på artikler eller digte i bøger skrives med anførselstegn om. Se *Retskrivningsordbogen* § 64-65. I sprogvidenskaben kan enkelte anførselstegn markere sprogligt *indhold.

animalisering

*metafor hvor mennesker beskrives som dyr, fx *Pas på ham, han er en ræv*. Se også *besjæling, *personificering, *antropomorfisering.

ansigt til ansigt-kommunikation

kommunikation i en *kommunikationssituation hvor både afsender og modtager er til stede, således at de kan se og høre hinanden. Ansigt til ansigt-kommunikation står som *medium i modsætning til scene, telefon, radio, tv, video, brev, avis og andre skriftlige medier.

Ansigt til ansigt-kommunikation adskiller sig fra andre medier ved følgende træk:

- Der er mulighed for både *talt sprog og *nonverbal kommunikation.
- Mange af menneskets sanser (syn, hørelse, lugtesans, følesans) bruges samtidig.
- Der er mulighed for *tovejskommunikation med øjeblikkeligt svar og feed back (*ja* og *nej* på de rigtige tidspunkter og nonverbale signaler).
- Meddelelsen modtages samtidig med at den afsendes.
- Der er ingen forberedelsestid for afsenderen.
- Kommunikationen er flygtig og gemmes ikke.

antikva

latinsk skrift - i modsætning dels til *fraktur, dels til *kursiv. Denne artikel er skrevet med antikva; udtales [anRtikva].

antitese (modstilling)

fra græsk med betydningen 'mod-sætning', stilistisk figur, der indebærer en modstilling af led med modsat betydning, men dog med betydningsfællesskab: *Dyd og Last* (men ikke *Dyd og Læder*).

antonymi (komplementær modsætning, binær artsmodsætning, kontradiktorisk modsætning)

semantisk *modsætning mellem to ord (X og Y), som er uforenelige, og hvor ikke-X er synonym med Y, og ikke-Y er synonym med X, således at der ikke gives en tredje mulighed, fx *dreng : pige, levende : død, åben : lukket*; en dør der ikke er 'åben', er 'lukket', og omvendt.

antropomorfisering

*metafor hvor begreber, ting, naturfænomener og dyr beskrives med menneskelige egenskaber, fx *Grantræet* af H.C. Andersen. Se også *besjæling, *personificering og *animalisering.

aposition (navnetillæg)

forklarende parentetisk nominal tilføjelse til et nominalt led, markeret ved komma, fx *Firmaets direktør, Søren Sørensen*.

arbitrært forhold mellem udtryk og indhold

det fænomen af der på grund af sprogets *dobbelte artikulation ikke er noget begrundet forhold mellem et bestemt udtryk og en bestemt indhold i sprogets *digitale mindstetegn, morfemerne. I analoge tegn kan henvisningen fra ud-

tryk til indhold begrundes med lighed, i digitale tegn sker henvisningen fra udtryk til indhold alene ved konvention. Der er fx ingen lighed mellem udtrykket *glæde* og indholdet 'glæde', mens der er en vis lighed mellem dette analoge tegnudtryk: '(', og indholdet: 'en glad mand', for billedet ligner en glad mand.

I sprogbrugernes bevidsthed er der på grund af tegnets arbitraritet (både i systemet og forløbet) en skarp grænse mellem det ene digitale tegn og det andet, både på udtrykssiden og indholdssiden; det er der ikke mellem to analoge tegn.

argot

udtales [arRgo]; egl. spec. om hemmeligt forbrydersprog; argot er en *jargon anvendt inden for et bestemt fag eller anden social gruppe af især arbejdere, hvis elementer ikke tilhører det officielle fagsprog. I cigarmagersproget er *vikkel* officielt fagsprog - det betyder indmaden af en cigar under dæksbladet; men når cigarmagerne siger *braller* (= bukser), *vebe* (= frakke) og *kosinger* (= penge) er det argot (se Bom *Slangordbogen*).

argument (prædikatsargument)

semantisk led der er afhængigt af *prædiketet, og som komplementerer *prædiketet til en *prædikationskerne. Til et prædikat kan der høre 1, 2 eller 3 argumenter, afhængigt af prædikatets *valens, dvs. om det er *monovalent, *divalent eller *trivalent. (Til prædikationskernen (prædikat + argumenter) kan der yderligere knyttes en række *satellitter, dvs. valgfrie afhængige led.) De tre argumenter i prædikationskernen er 1) det fundamentale argument, **F**, 2) det kausale argument, **K**, og 3) det indirekte argument, **I**.

Det fundamentale argument, **F**, er fundamentalt i forhold til verbets betydning i den forstand at det semantisk er til stede når et verbum optræder som et prædikat. Det fundamentale led er a) det grammatiske *subjekt for *intransitive verber i *aktiv (herunder verber med *middelbart objekt, og verber der betyder 'at være lig med'), b) det grammatiske *objekt for *transitive verber i aktiv eller c) det grammatiske subjekt for transitive verber i passiv, fx [*han*]_F sover; *Hun* kastede [*bolden*]_F ud i vandet; [*Bolden*]_F blev kastet ud i vandet; *De* så [*ham*]_F ikke; *Hun* fortalte *ham* [*at han straks skulle gå*]_F; *Hun* gav [*bogen*]_F til *ham*, [*De*]_F var meget glade, [*Hun*]_F virkede træt; [*Han*]_F stolede ikke på *hende*.

Det kausale argument, **K**, er det grammatiske subjekt for transitive verber i aktiv og betegner den entitet som forårsager det som beskrives ved prædiketet + det fundamentale led, fx [*Hun*]_K kastede [*bolden*]_F ud i vandet; [*De*]_K så [*ham*]_F ikke; [*Hun*]_K fortalte *ham* [*at han straks skulle gå*]_F,

[Hun]_K gav [bogen]_F til ham. Sætninger med det kausale argument som subjekt, **K-P_{akt}-F**, kan parafraseres med at '**K** gør (eller forårsager) at **F-P_{pas}**', fx *hun gjorde at bolden kastedes ud i vandet; de gjorde at han blev set; hun gjorde at han forstod at han straks skulle gå.*

Det Indirekte argument, **I**, er et led der kun indirekte er led til prædikatet fordi det er led i forhold til en sekundært prædikat, der er inkorporeret i verbet og eventuelt udtrykt ved en præposition, og som angår relationen mellem **F** og **I**. Det indirekte led er således fællesbetegnelsen for a) det indirekte objekt, b) objektsprædikativet, c) det middelbare objekt, og d) obligatoriske stedsadverbialer (fx præpositionsforbindelser), fx *[Hun]_K gav [bogen]_F [til ham]_I; [Hun]_K kastede [bolden]_F [ud i vandet]_I; [Hun]_K fortalte [ham]_I [at han straks skulle gå]_F; han]_K malede [porten]_F [rød]_I; [det]_F resulterede i [en ulykke]_I.*

Det indirekte argument, **I**, er styret af verbet, men står også i en sekundær neksus-relation til det neutrale led. Man kan således altid parafrasere sætninger med det indirekte argument således at det indeholder et sekundært prædikat: *[hun]_K gav [ham]_I [bogen]_F => bogen var hos ham = han havde bogen; [Hun]_K sendte [bogen]_F [til ham]_I => bogen var hos ham = han havde bogen; [Hun]_K kastede [bolden]_F [ud i vandet]_I => bolden kom ud i vandet; [Hun]_K fortalte [ham]_I [at han straks skulle gå]_F => han forstod at han straks skulle gå; [han]_K malede [porten]_F [rød]_I => porten blev rød; [det]_F resulterede i [en ulykke]_I => der skete en ulykke; [De]_F svømmede [ind i havnen]_I => de svømmede og de kom ind i havnen.*

Prædikatet i den sekundære neksus er enten **F er I**, **F til I** eller, hvad der er synonymt dermed: **I har F**. Det indirekte argument betegner i de fleste tilfælde det som det Neutrale argument er, eller det sted hvor det Neutrale argument kommer til. Det hele kan stilles op i et skema således:

det Kausale argument: AGT, KRA	<i>gør</i>	...	det Fundamentale argument: ORI, KOB, AOB
	Prædikatet + mådesadverbial	<i>er til</i>	<i>have</i>
			det Indirekte argument: IDT, MOD, OPL, RUM, RTN

...

I prædikationskernen kan argumenterne, afhængigt af prædikatets type, forbindes således: Monovalente prædikater har strukturen: **F-P**, fx *[De]_F svømmede*. Divalente prædikater har strukturen **K-P-F** eller **F-P-I**, fx *[De]_K så [ham]_F ikke; [hun]_F så på [ham]_I*. Trivalente prædikater har strukturen: **K-P-F-I**, fx *[Hun]_K gav [ham]_I [bøgerne]_F, [de]_K sendte [bøgerne]_F [til Paris]_I*.

Det **Kausale** argument kan have de semantiske roller: *AGENT, *KRAFT, det **Fundamentale** argument kan have de *semantiske roller: *ORIGINAL, *KONKRET OBJEKT, *ABSTRAKT OBJEKT, og det **Indirekte** argument kan have de semantiske roller: *IDENTITET, *MODTAGER, *OPLEVER, *RUM, *RETNING.

argument (præmis)

del (belæg eller princip) af en *argumentation hvormed afsenderen begrundes over for modtagerne at en kontroversiel påstand, konklusionen, er sand, ofte genkendelig på argumentationsmarkører som *fordi, eftersom, for, nemlig, hvis...så* og ord med samme betydning

argumentation (ræsonnement)

*fremstillingsform hvor afsenderinstansen ved *argumenter søger at påvirke adressaterne til at skifte mening om en sag, ofte genkendelig på argumentationsmarkører som *fordi, derfor, for, eftersom, nemlig, hvis...så, ikke, alle, ingen, følgelig, ergo*.

I argumentation prøver den ene person ved hjælp af sproglige argumenter (præmisser) at overbevise andre om sandheden af en *påstand (tese, spidsformulering, konklusion) som parterne ikke er enige om.

Afsenderen kan overbevise modtagerne enten fordi konklusionen følger med logisk nødvendighed af argumenterne (det kaldes *deduktiv argumentation), fordi konklusionen er en generalisering af en mængde parallelle præmisser (det kaldes *induktiv argumentation) eller fordi konklusionen er en upåagtet mulighed inden for de grænser som præmisserne afsætter (det kaldes *abduktiv argumentation).

Deduktiv argumentation: *Hvis det regner, bliver gaden våd; det regner; ergo: gaden er våd.* Induktiv argumentation: *Det regnede i går, og gaden blev våd; det regnede i forgårs, og gaden blev våd; det regnede for en uge siden, og gaden blev våd; ... ergo: hvis det regner, bliver gaden våd.* Abduktiv argumentation: *Hvis det regner bliver gaden våd; gaden er våd; ergo: det har (måske) regnet.*

Efter den engelske filosof Toulmin siges et standard-argument at bestå af mindst 3, ofte 5 dele: Belæg (data, specifikke sætninger, oplysninger, tilfælde), et princip (warrant, generel præmis, hjemmel, regel) og den påstand som der argumenteres for (claim, konklusion). Der kan derudover også være en støtte for princippet (backing, rygdækning) og en modifikation (qualification, styrkemarkør) af konklusionen.

BELÆG (OPLYSNING):	<i>Fordi gaden er våd</i>
PRINCIP (HJEMMEL):	<i>og eftersom gaden bliver våd hvis det regner</i>
STØTTE (RYGDÆKNING):	<i>(det er den i hvert fald blevet hver gang jeg har set det regne)</i>
MODIFIKATION (STYRKEMARKØR):	<i>er det sandsynligt</i>
PÅSTAND:	<i>at det har regnet</i>

arkaisk stil

litterær *stil hvor forfatteren bevidst bruger ord (stavemåder og konstruktioner) fra ældre sprog som ikke er brugelige længere, fx *ile, karsk, vog, ei, årle, silde, frænde*.

artikel (kendeord)

ordene *en, et, den, det, de* i forbindelser som *en ung mand, et lille hus, den gamle mand, det store hus, de sidste*. I traditionel grammatik kaldes det *bundne morfem *-en, -et* i *dreng-en, hus-et* for efterhængt bestemt artikel.

artikulatorisk gruppering

gruppering af lyd efter deres udtale. Man grupperer dem i lyd artikuleret uden hæmme eller lukke af tungen mod ganen: *vokaler, og lyd artikuleret med hæmme eller lukke: *konsonanter; konsonanter underinddeles i *spiranter (hæmmelyd), *klusiler (lukkelyd) og *nasaler (næselyd).

artsmodsætning (sidebegreber, kohyponymer)

semantisk *modsætning mellem to ord som begge er *underbegreber til det samme *overbegreb, således at de er uforenelige som prædikater om det samme subjekt, fx er *tiger*, *kat* og *leopard* artsmodsætninger, fordi de alle er underbegreber til 'dyr af kattefamilien', og er uforenelige.

arveord

ord, der er oprindeligt i et sprog, fx *hoved*, *hus*, *folk*, *år*, modsat *låneord.

aspekt

udtrykker, hvordan en begivenhed forløber i tiden, fx om den sker på et øjeblik, momentant (punktuel, perfektivt aspekt) eller er varig (durativt, imperfektivt aspekt). Andre aspektformer angiver at en begivenhed indtræder eller begynder (inkoativt aspekt), eller at den sker flere gange efter hinanden (iterativt aspekt). Dansk har ikke (som fx de slaviske sprog) særskilte morfologiske udtryk for aspekt. Aspektet kan være indbygget i verbets semantik: *gribe*, *sætte (sig)* er således punktuelle, *holde*, *stå*, *sidde* er durative. Aspekt kan også udtrykkes ved afledning eller omskrivninger, fx inkoativt aspekt ved afledning med {-n} i *træerne grønnes*, *han blegnede*, eller ved omskrivning med *begynde*, fx *det begyndte at sne*, *de begyndte at løbe*; durativt aspekt i *han sad og skrev*, *de stod og snakkede*; *han er i færd med at reparere bilen*; *han er ude at køre på knallert*; *han er nede for at hente kager*. Iterativt aspekt kan udtrykkes ved gentagelse af verbet fx *hun græd og græd og græd hele natten*.

aspiration

en lyds udtale med pust (lat. *aspirare* = ånde, puste). På dansk er klusilerne ustemte og adskilles ved, at /p, t, k/ er aspirerede, modsat /b, d, g/, der er uaspirerede, mens de to sæt klusiler på fransk og tysk adskilles ved at være hhv. ustemte og stemte.

assimilation

her brugt om omdannelse af en sproglyd til større eller mindre lighed med en anden, der står i nærheden, fx *social*, udtalt /*sosjaʂl*/, omdannes i udtalen ved foregribende assimilation til /*sjosjaʂl*/. Ordet kommer af det lat. verbum *assimilare* gøre lig med. Ordet *assimilation* indeholder selv en assimilation af *ad* plus *similis*, der betyder 'lig med'.

asyndese, se *komposition

attitudeadverbial, se *adverbial

bagtungevokal

vokal (selvlyd) artikuleret med bagtungen løftet mod den bløde gane; bagtungevokalerne er /*u, o, å, ʃ*/.

bagudsyn

det forhold at *fortællertiden (den tid der fortælles i) ligger senere end den *fortalte tid, således at der kan forekomme panoramisk *fortællertempo og *forudskikkelser, fx *I Ribe traf han en ung pige, som senere skulle blive hans hustru*. Modsætningen til bagudsyn er *medsyn; læg mærke til at der ikke findes noget der hedder *fremsyn*, begivenheder i fremtiden fortælles enten i medsyn eller i bagudsyn.

bagvægt

i modsætning til *forvægt har bagvægt *analytisk ordstilling og højretyngde. Det indebærer lettere led i begyndelsen af sætningen med et let adverbial eller et kort nominal i forfelt, få og lette led i centralfeltet og tungere udfyldning i slutfeltet; i hypotagmer (*nominaler) ingen eller få led foran kernen, flere led efter kernen. Hermed kommer hovedudsagnet først og biomstændighederne derefter. Sådanne konstruktioner er lettere at afkode for modtageren både i skrift og tale, og de er langt de almindeligste i talesprog og talesprogsnært skriftsprog.

begrebsindhold (begrebets intension)

de træk der er kriterielle for om et element hører til den mængde af elementer som et begreb omfatter, fx er indholdet af begrebet 'ugedag': 'dag som kommer igen hver syvende dag, en gang i hver uge'. Se også *begrebsomfang, *definition, *underbegreb, *overbegreb.

begrebsomfang (begrebets ekstension)

den mængde af elementer som et begreb omfatter, fx er omfanget af begrebet 'ugedag': 'mandag, tirsdag, onsdag, torsdag, fredag, lørdag, søndag'. Se også *begrebsindhold, *definition, *underbegreb, *overbegreb.

belæg (data, oplysning, den specifikke præmis, tilfælde)

den specifikke præmis, oplysningen som i en *argumentation, sammen med princippet (hjemlen) skal overbevise *adressaterne om at en kontroversiel *påstand er sand, fx *det regner* i argumentationen *Hvis det regner, bliver gaden våd; det regner; ergo: gaden er våd.*

benefaktor, se *MODTAGER og *OPLEVER

beretning

tekstelement med en *fremstillingsform hvor *afsenderinstansen *orienterer om en række processer og handlinger der tilsammen skal opfattes som en enhed i tid, og som ses fra én persons standpunkt, dvs. en begivenhed eller en episode. Beretninger indgår i rapporter, anekdoter. Fiktive beretninger kaldes *fortællinger.

*Kompositionen i en beretning er typisk ordnet efter tid i før og efter, med en indledning der beskriver en modsætningsfyldt førtilstand, en episode med en komplikation og heltens reaktion, og en slutning med en vedvarende eftertilstand, og evt. en fortællerkommentar.

Eksempel: *Min lillebror og jeg gik en gang ude på en mark. Så skulle han tisse og samtidig så vi et hus der brændte. Min lillebror tissede hen mod ilden, men han kunne ikke nå. Så løb han hen og tissede på ilden, og så var ilden slukket. Det reddede huset.*

besjæling

en særlig type *metafor hvor ikke-levende fænomener, specielt håndgribelige men døde ting, beskrives som om de har egenskaber som et levende væsen, fx *Huset vidste ikke hvad side det skulle falde til ..., bjergets fod, stolens ben*; se også *personificering, *animalisering og *antropomorfering.

beskrivelse (deskription)

tekstelement med en *fremstillingsform hvor *afsenderinstansen *orienterer om en række sanseoplevelser i rum og tid set fra et bestemt *perspektiv, således at det beskrevne opfattes som en helhed.

*Kompositionen er typisk ordnet efter her og der, oppe og nede, foran og bagved. Beskrivelser indgår fx i tekniske beskrivelser, personsignalement, personbeskrivelse, landskabsbeskrivelse.

Eksempel: *De Menneskelæber, som aandede denne Luft, vare svulmende og friske, den Barm, den højnede, var ung og spæd. Barmen var spæd og Foden var spæd, Midjen smal, Væksten slank, og der var en vis mager Styrke i den hele Skikkelse. Frodigt var kun det stærke, dunkeltgyldne Haar, der halvt var bundet og halvt hang løst; ...*

betingelse (BETINGELSE, BET, abstrakt kilde)

*semantisk rolle for en *satellit som betegner fænomenen der er forudsætning for handlingen, ofte udtrykt som en betingelsessætning, fx [*Puster jeg til det*], *flammer det op*.

betydning

indholdssiden af et ytret sprogligt udtryk, oftest et *ord i dets kontekst, fx er betydningen af ordet *gift* i sætningen *De blev gift* 'viet', og i sætningen *han spiste gift* 'skadeligt stof'. Betydning noteres i lingvistikken ofte med 'enkelte citationstegn'. Se også *mening, tolkning, *indhold.

betydningsændring, se *semantisk ændring

biled, se *adverbial

billede, sprogligt, se *metafor og *allegori

bindestreg

interpunktionstegn der har form som en vandret streg (i typografi kortere end tankestreg, sml. – og —) og skrives eller trykkes uden afstand, *spatium, til de omgivende orddele, fx *søn- og helligdage, hovedfag og -sag; dansk-norsk samarbejde; væg til væg-tæppe, cha-cha-cha-melodi*. Se *Retskrivningsordbogen* § 64.

binær artsmodsætning, se *antonymi

biord, se *adverbium

bisætning, se *ledsætning

blanklinje

linje uden tryk til adskillelse af afsnit; efter blanklinje begynder man uden indryk.

blanktegn, se *spatium

blive-passiv, se *passiv

bogstav, se *grafem

brødtekst

ordet bruges i massemedier om selve teksten, der giver indholdet, fx om en artikel minus overskrifter (rubrikker), noter, billedtekster.

bundet morfem, se *frit og bundet morfem

bydemåde, se *imperativ

bøjningsendelse, se *fleksiv

centraladverbial, se *sætningsskema og *adverbial

centralfelt, se *sætningsskema

cirkeldefinition

*definition hvor *definiens selv indgår i *definiendum således at der intet forklares, fx *abstrakt sprog defineres som sprog der handler om noget abstrakt*.

citat

det i skrift eller tale at gengive en andens (skriftlige eller mundtlige) ytring ordret (og bogstavret), markeret ved anførelstegn "...", med angivelse af hvem der oprindeligt har sagt det.

Bringes et citat uden anførelstegn og forfatterangivelse, kaldes det et skjult citat eller en *allusion.

citationstegn, se *anførselstegn

comment

engelsk betegnelse for *fokus

competence, se *sprogbygning og sprogbrug

datid, se *præteritum

dativobjekt, se *indirekte objekt

deduktion

form for *argumentation hvor konklusionen følger med nødvendighed af præmisserne, *belæg og *princip, fx *Hvis det regner, bliver gaden våd; det regner; ergo: gaden er våd.*

definiendum

det der skal defineres, i en *definition.

definiens

det der definerer det der skal defineres, i en *definition.

definition

tekstelement med en *fremstillingsform hvor *afsenderinstansen søger at *regulere hvorledes *adressaterne bruger et bestemt ord (stipulativ definition), og *orientere dem om hvilket omfang og indhold det tilsvarende begreb har (realdefinition).

Definitioner består af det begreb (ord) der skal defineres (definiendum), og af den formulering hvormed man definerer (definiens); som regel må definiendum ikke indgå i definiens (der da vil blive en *cirkeldefinition).

Man kan skelne mellem to former for definition: ekstensiv definition der opregner alle elementer som falder inden for begrebsområdet, fx *derivativ er et *suffiks (endelse) eller præfiks (forstavelse)*, og intensiv definition der med anførelse af den nærmeste art og de adskillende kendemærker angiver begrebsindholdet, fx *derivat er et ord dannet ud fra en *stamme ved et afledningsmorfem.*

deiksis

elementer i ytringen, som peger ud over ytringen i sig selv og placerer denne i et kontekstuel tids- og rumssystem. Det kan være persondeiksis *jeg, du, han, hun* og demonstrative pronomener kombineret med gestik *ham* mens man peger, stedsdeiksis (spatial deiksis) *her, der, herovre, derhenne*, eller tidsdeiksis (temporal deiksis) *nu, før, i går, i overmorgen, forleden*, også *præsens og *præteritumsmorfemerne angiver tidsdeiksis. Typisk for deiksiselementer er, at de først får deres betydning i en bestemt kontekst. Deiktiske elementer er vigtige markører for bestemte fremstillingsformer og kaldes deiksismarkører.

demonstrativt pronomen, se *pronomen

denotation

kernebetydning, bruges af nogle forfattere om ordenes (især substantivernes og verbernes) betydning uafhængigt af deres *præsuppositioner og *stilistiske valør; *synonymer har således samme denotation, men forskellig *konnotation, fx henviser ordene *ganger*, *hest*, *krikke* og *øg* til det samme dyr, de har samme denotation, men de optræder i forskellige *stilarter, forudsætter forskellige vurderinger hos afsenderen, og har således forskellig konnotation.

der-kløvning, se *sætningskløvning

der-konstruktion

sætningstype med *der* som foreløbigt subjekt på F-pladsen eller n-pladsen og det egentlige subjekt på N-pladsen; *der*-konstruktioner bruges når det egentlige subjekt er i ubekendt form fordi man i normalt sprog undgår subjekter i ubekendt form, fx *Der kom en betjent*; *Der er noget i gære*; *Er der ugler i mosen?*

derivat (afledt ord)

ord dannet ud fra en *stamme ved et *derivativ (afledningsmorfem). Det kan være et *præfiks *mis-handle*, *u-fri*, *be-holde*, eller et *suffiks, *dum-hed*, *klogskab*, *bag-eri*, *forstå-elig*. Præfiks- og suffiksdannelser kan kombineres til yderst komplicerede afledningstyper, *u-mis-for-stå-elig*.

derivativ (afledningsmorfem, afledningsendelse)

*suffiks (endelse), fx *dum-hed*, *klog-skab*, eller *præfiks (forstavelse) fx *u-fri*, *mis-handle* hvormed der kan afledes ordstammer af rødder.

deskription, se *beskrivelse

det-kløvning, se *sætningskløvning

diakron sprogvidenskab (sproghistorie)

studiet af, hvordan et sprog ændrer sig gennem tiden. Læren om *etymologi, *lydlove, *den sproghistoriske inddeling og *semantiske ændringer, i modsætning til *synkron sprogvidenskab.

dialekt

gruppesprog, der har sin oprindelse i sprogbrugernes geografiske tilhørsforhold. Dialekter står i modsætning til *rigsmål og *regionalsprog. Dialektale sprogvariationer i Danmark omfatter især udtalen, og, i vore dage, i mindre

grad grammatik, bøjning og ordforråd. Danske dialekter inddeles groft i tre grupper 1) østdansk (bornholmsk), 2) ødansk (fynsk, sjællandsk og sydøsmål) og 3) jysk.

dialog

kommunikation, normalt ansigt til ansigt-kommunikation mellem to personer, hvor parterne skiftes til at tale, og hvor den enes replik på en gang er reaktion på den andens foregående replik, et selvstændigt udsagn, og en ytring der vil udløse en reaktion hos den anden.

diftong

tvelyd, en forbindelse af to vokaler i én stavelse, fx /ai/ i /sail/ = sejl, modsat *monoftong.

digitalt tegn (symbol, sprogtegn)

*tegn der henviser, ikke ved lighed (som *analoge tegn), men arbitrært, ved konvention, fordi det har *dobbelt artikulation, dvs. at det både står i veldefineret opposition til andre tegn, indgår i syntaktisk regulerede kombinationer med andre tegn, og er sat sammen af dele (fonemer, grafemer) som ikke er tegn. Ordet *hest* ligner fx ikke en hest, det indgår i systemer af modsætninger fx til ordene *hoppe* og *ko*, det kan indgå i sætninger som *hesten vrinskede*, og det er sammensat af bogstaverne *h + e + s + t*, som ikke selv er tegn.

Der er på grund af denne dobbelte artikulation i sprogbrugernes bevidsthed (både i systemet og forløbet) en skarp grænse mellem det ene digitale tegn og det andet, både på udtryksiden og indholdssiden; det er der ikke mellem to analoge tegn. Den dobbelte artikulation betyder også at der er et *arbitrært forhold mellem udtryk og indhold i det digitale tegn, mens forholdet hovedsageligt hviler på lighed i det analoge tegn.

Et digitalur, hvor der ikke er nogen lighed mellem forskellen på tallene 11 og 12, og så det at tiden går, er et eksempel på digitale tegn. Alle tegn der består af bogstaver (eller fonemer) og tal, er digitale tegn. Alle sproglige tekster er således overvejende digitale tegn, men der kan være *analoge elementer og aspekter ved sproglige tekster.

dikotomi (binært modsætningssystem)

tvedeling, den tanke at et begrebssystem er, eller bør være, opbygget af modsætningsrækker på to, fx mellem sprogligt *udtryk og *indhold, eller mellem semerne [HANKØN:HUNKØN, LIV:DØD, KULTUR:NATUR]. Se også *modsætning.

direkte tale

citation, ordret gengivelse af en andens tale (eller skrift), afgrænset ved hjælp af *anførselstegn, med eller uden anførsel af hvem der siger det, fx *Peter sagde: "Nu vil jeg kraftædemig ikke mere!"*; i modsætning til *indirekte tale, *dækket direkte tale og *ironi.

diskurs

ordet *diskurs* bruges i forskellige betydninger i de forskellige videnskabelige traditioner; i den engelske tradition betyder det sproglig interaktion, samtale, således at *discourse analysis* betyder samtaleanalyse; i den franske tradition betyder *discours* enten *sprogbug, verbal adfærd, et sprogligt forløb i tid, eller sammenkædning af sætninger til et samlet udsagn; og i den tyske tradition betyder *Diskurs* en filosofisk samtaleform hvor samtaleparterne ikke indgår i simpel sproglig interaktion med hinanden, men taler om betingelserne for og reglerne for sproglig interaktion.

disposition (dispositio)

(i retorikken) det at ordne det stof man har fundet, til en tekst på hensigtsmæssig måde, dvs. i en hierarkisk *komposition. Særlig vigtig er indledningen, som skal tage udgangspunkt i modtagernes situation og viden om emnet og gøre dem interesserede og velvilligt stemt for sagen, og slutningen, som skal gøre afsenderens hensigt med teksten klar for modtagerne.

Man bør i dispositionen ikke have under 3 og ikke over 7 afsnit på kompositionens øverste niveau. Og man skal sørge for at inddelingskriterierne er konsistente og eksklusive, således at man undgår kompositionfejl som "de røde for sig og de lange for sig" eller "Danmark, Sverige og Norge, ja hele Skandinavien og Finland".

Ordet *disposition* kan også betegne den liste i indledningen af en tekst hvor afsenderen angiver tekstens komposition.

distribution

sproglige størrelses fordeling og forbindelsesmuligheder i deres *kontekster, hvad enten de er fonemer, morfemer, ord, ordbetydninger, led eller sætninger. To sproglige størrelser har komplementær distribution når den ene kun forekommer i én type kontekst, mens den anden kun forekommer i alle andre typer kontekst, og de siges da at være *varianter af hinanden.

Reglerne for fx stødets distribution indbefatter, at en lyd skal være sonor for at kunne være stødt. /a/ og /" / har komplementær distribution således at /" / forekommer før eller efter /r/, mens /a/ forekommer i forbindelse med alle andre lyd, fx *kan :: ran : kar, kane : rane*.

Tempusfleksiverne /-er/ og /-te/ forekommer kun efter verbalstammer som /læs/ og /hør/; ordklasserne er således (ud fra én definition) distributionsklasser af stammer. Præteritumsendelserne /-ede/ og /-te/ har normalt komplementær distribution: *sav-ede* men *læs-te*, og betragtes som varianter af samme morfem.

Ordet *høj* har forskellige betydninger i forskellige kontekster, fx betyder det i *et højt tårn* 'som rager langt op' og i *et højt råb* 'som har stor lydstyrke', men de har komplementær distribution, så de betragtes som betydningsvarianter eller *polysemi.

divalent prædikat

*prædikat der tager to argumenter, enten det *kausale argument og det *fundamentale argument, fx $[De]_K$ så $[ham]_F$ ikke; $[Adam]_K$ kendte $[Eva]_F$, eller det fundamentale argument og det *indirekte argument, fx $[hun]_F$ så på $[ham]_i$; $[de]_F$ kom $[hjem]_i$; $[hun]_F$ svømmede $[ind\ i\ havnen]_i$.

dobbelte artikulation, sprogets

det fænomen at ord er sat sammen af bogstaver. Sprogets funktion afhænger både af at mindstetegnene, morfemerne, indgår i systemer af tegn som står i defineret opposition til hinanden, og som reguleres af en syntaks (grammatik) for hvorledes tegnene i forløbet kan kombineres til større tegnhelheder, og af at mindstetegnene er en kombination af mindre enheder, som ikke selv er tegn med udtryk og indhold.

Ordet *hest* indgår i systemer af modsætninger fx til andre ord *hoppe* og *ko*, det kan indgå i sætninger som *hesten vrinskede*, og det er sammensat af bogstaverne $h + e + s + t$ som ikke selv er tegn.

Det er på grund af denne dobbelte artikulation at sprogtegn er *digitale, dvs. i sprogbrugernes bevidsthed (både i systemet og forløbet) skarpt afgrænset til andre tegn, både på udtrykssiden og indholdssiden (hvad to *analoge tegn ikke er). Den dobbelte artikulation betyder også at der er et *arbitrært forhold mellem udtryk og indhold i det digitale tegn, ordet *hest* ligner ikke en 'hest' (mens forholdet også hviler på lighed i analoge tegn).

dokumentation

*tekstelement hvor afsenderinstansen ved beviser, eksempler og henvisning til kendsgerninger, *belæg eller *støtte søger at overbevise modtagerne om sandheden af en påstand; hvis man hævder at en bestemt tekst har en bestemt stil, må man dokumentere det ved at anføre en række citater fra teksten som er typiske eksempler på den pågældende stilart.

dramatisk præsens, se *præsens

durativt aspekt, se *aspekt

dybdekasus, se *semantisk rolle

dækket direkte tale (style indirecte libre)

gengivelse af en andens tale (eller skrift) ofte i en *at*-sætning, med den *indirekte tales tempusformer og pronominer, men med den *direkte tales ordstilling, ordvalg, interjektioner og attitudeadverbialer, fx er *Han sagde at nu ville han kraftædemig ikke mere* gengivelse i dækket direkte tale af det der i direkte tale ville have lydt: *Nu vil jeg kraftædemig ikke mere*, og i indirekte tale ville have lydt: *Peter bandede og sagde at han ikke ville mere*. I dækket direkte tale kan man tit finde eksempler hvor inkvit er udeladt: *Jo, det ville han gerne*, og eksempler, som her, på *ledsætninger med hovedsætningsordstilling.

død metafor

*metafor som ikke længere opleves som billedsprog fordi der ikke findes anden måde at udtrykke sagen på, fx *bjergets fod*, *stolens ben*, *tiden går*.

eksemplifikation

tekstelement hvor *afsenderinstansen som anskueliggørelse *orienterer om konkrete enkelttilfælde af noget som ellers er omtalt generelt og *abstrakt i samme tekst. I leksikonartiklen om *beretning* er der fx anført en lille beretning som eksempel.

eksplicit sprog

sprogligt *stilelement hvor næsten intet *præsупponeres (forudsættes) eller *underforstås, men alt udtrykkeligt nævnes eller omtales som *ny information; modsat *implicit sprog hvor der forudsættes og underforstås meget.

Eksempel på eksplicit sprog: *Lærer Jens Jensen 121240-0517, Byvej nr. 4, 4747 Nordbyhavn. De indkaldes til møde mandag 5. september 1994 kl. 14.00 på politistationen, værelse 117, Rådhusvej 1, Nordbyhavn, medbringende denne meddelelse og Deres pas og personnummerbevis.*

ekstensiv definition

*definition der opregner alle elementer som falder inden for begrebsområdet, fx *derivativ er et *suffiks (endelse) eller præfiks (forstavelse)*; modsætning til intensiv definition.

elliptisk konstruktion

sætninger eller led, hvor et eller flere ord er udeladt, men kan indsættes fra foregående sideordnede sætning eller led *Hun ville prøve at glemme ham og finde nyt indhold i livet; min gamle far og mor.*

emfase

eftertryk, 'kraft i udtrykket', stærktryk eller ekstra tryk hvor der ellers ikke skal være det, bruges til fremhævelse af et enkelt led i en sætning, fx *Det var hundekoldt!*

emne (topic, tema)

den *gamle information som står længst til venstre, normalt det ene led der står i *forfeltet (fundamentfeltet) som udgangspunkt for meddelelsen. Emnet er 1. formuleret som gammel information, dvs. i bekendt form, og så kortfattet (abstrakt og generelt) som muligt uden at det bliver uigenkendeligt, og 2. efter princippet om *relevans kendt og indentificerbart for modtagerne, oftest fra de foregående sætninger.

Eksempler hvor emnet er markeret med skarpe parenteser: *[Der] var en gang en mand. [Han] boede i en spand og [spanden] var af ler.* Læg mærke til *spanden* er formuleret mere specificeret end nødvendigt for genkendelse, og derfor er et brud på relevansen.

Hvis det led der står i forfeltet er formuleret som *ny information, dvs. i ubekendt eller nøgen form, eller som prædikat, og så informativt (konkret og specificeret) som muligt uden at det bliver irrelevant eller usandt, opfattes det, efter princippet om relevans, som modsætningsemne, dvs. et nyt emne der står i modsætning til emnet i en anden (foregående, efterfølgende eller underforstået) parallel sætning:

*PÅ LØRDAG har vi fri*UNDERFORSTÅET: modsat på fredag hvor vi ikke har fri

Også i avisoverskrifter og generiske sætninger kan emnet være formuleret som ny information: *[Hund] bidt af postbud.*

I sætningskløvninger er det ikke blot ét led, men en hel prædikation med en åben rolle (dvs. alle sætningens led undtagen ét, det fokuserede), som er udgangspunkt for ytringens meddelelse, og det står derfor ikke i forfeltet som emne, men på N-pladsen: *Det var PETER [der var kommet for sent i går uden at blive opdaget].*

emotivt sprog

sprogligt *stilelement hvor afsenderen udtrykker følelser og holdninger 1) ved at bruge mange *interjektioner, 2) ved at bruge forholdsvis mange ekspressive *sproghandlinger, fx *håbe, frygte, ønske, takke*, 3) ved at meddele

eller *præsupponere forholdsvis flere prædikater der betegner oplevelser, som: *anstrengende, behagelig, skadelig, nødvendig*, og 4) ved at bruge flere psykologisk karakteriserende prædikater som: *loyal, dygtig, utiltalende, barnagtig, dum*.

Læg mærke til at følelser og holdninger ofte er *præsupponeret, evt. påduttet, og ikke meddelt, fx ved stilistiske valg: *Hans og Ulla er gift; Hans stemmer på Kristeligt Folkeparti, og Ulla er heller ikke for klog - hest : ganger : krikke : øg - underudviklede lande : udviklingslande : den 3. verden*

Emotivt sprog står i modsætning til *sagligt sprog hvor interjektioner undgås, hvor der bruges flere konstative sproghandlinger og konstaterende og relative prædikater, og hvor der kun præsupponeres ukontroversielle udsagn.

empiri

(gr. *empeiria* erfaring, *en-* + *peira* forsøg, prøve) viden, som bygger på erfaring, erfaringsvidenskab; empirisk forskning er forskning, hvori der indgår eksperimenter eller feltarbejde med indsamling af data.

empirisk forskning, se *empiri

endelse, se *suffiks

enhedstryk (tryktabsforbindelse)

anvendelse af ét tryk i ordforbindelse af bevægelsesverbium og adverbium, fx *falde Ri, springe Rop, gå Rud*. Enhedstrykket markerer forskel mellem forbindelser som *De gik Rud i Rhaven* og *De Rgik Rude i Rhaven*; sml. også *De gik i Rskoven* og *De Rgik i Rskoven*, hvor adverbiet er udeladt og enhedstrykket er alene om at markere betydningsforskellen.

ental, se *singularis

envejs- og tovejskommunikation

ved envejskommunikation går kommunikationen på grund af tekniske eller sociale arrangementer kun én vej, fra den ene person til den anden; ved tovejskommunikation (interaktion) kan de deltagende personer øjeblikkelig bytte roller, således at de skiftes til at være afsender og modtager. *Medierne radio, fjernsyn, talerstol, og al skriftlig kommunikation er normalt envejskommunikation fordi de kun tillader stærkt forsinkede svar.

*Ansigt til ansigt-kommunikation er den typiske tovejskommunikation. Der findes kommunikationssituationer hvor både tovejs- og envejskommunikationssituationer indgår. Fx er et interview i fjernsynet tovejskommunikation der er indbygget i envejskommunikation.

etymologi

etymologi er læren om ordenes lydlig udvikling og oprindelse. Forskerne sporer ordenes lydshistorie, undertiden gennem flere sprog, og søger at fastlægge deres indholdsmæssige fællestræk og forskydninger. En etymologisk redegørelse angiver ikke, hvad ordet "virkelig", egentlig betyder, men hvad det engang har betydet, fx: ordet *pastor* kommer af et enslydende latinsk ord, der betød 'hyrde'; ordet *barn* er en n-afledning til roden *bher- 'bære' (også 'bære et foster'), 'bringe', 'løfte op' og er beslægtet med *bære* og *barm*; ordet *krone*, der på oldnordisk hedder *krúna* med betydningen 'krone, værdighed, tonsur', er lånt gennem middelnedertysk fra latin *corona* 'krans, krone', som atter er lånt fra græsk *korone* 'noget krummet; ring', der ligesom fx lat. *curvus* 'krum, krummet, hvælvet' (jf. fremmedordet *kurve*), avestisk *skarena* 'rund' hører til indoeuropæisk *(s)ker- 'dreje, bøje'.

eufemisme

stilfigur, mindre stødende og mindre skrækindjagende betegnelse for noget, man ikke vil nævne med dets rette navn, fx *gik bort* i stedet for *døde*, *pølser* brugt for *lort*. Betydningen af en eufemisme, som ikke er den bogstavelige betydning, finder modtagerne ved at søge efter en mening med udtrykket som har et *relevant *sigte i *konteksten. Se også *litote.

fabel

kan betyde to forskellige ting: 'dyresagn' eller 'handlingsgang i en fortælling (plot)'.

I en fabel (dyresagn) kan dyr optræde som mennesker hvorved moralske sandheder gøres anskuelige, fx *De er sure sagde ræven om rønnebærrene, han kunne ikke nå dem*. I en sådan fabel kan man se *animalisme (mennesker beskrives som dyr), og *antropomorfering og *besjæling (dyr beskrives med menneskelige egenskaber).

fagsprog

modsat *dialekt og *sociolekt er fagsprog et gruppesprog for fagfolk, der kun bruges i bestemte situationer og om bestemte emner. Det kan bestå af overvejende fremmedsprog som i lægelatin, eller af dagligsprogsord med særlige definitioner som i psykologien; især håndværkersprog er meget præget af

nedertyske og hollandske låneord, hjembragt af navere, der har været på valsen, fx *klampe*, *petring*, *løber* og *kop* - de to sidste ord betyder her noget andet end *løber* og *kop* gør i dagligsproget (nemlig mursten lagt på den lange og på den korte led i murværk).

fast vending, se *kliche

fed

skrifttype, der ser **således** ud, kaldes også *bold*; der findes varierende grader som halvfed (demibold) og ekstra fed (ultra black/heavy). Fed bruges til at fremhæve ord i løbende tekst og i overskrifter (rubrikker).

feedback (minimal respons)

det at modtagerne i *ansigt til ansigt-kommunikation, ved at sige *ja* og *nej* på de rigtige tidspunkter i afsenderens tale, og ved nonverbal kommunikation (øjeblikkontakt, nik, latter), stadig bekræfter at de hører efter og følger med i hvad der bliver sagt. Feedback fra modtagerne er vigtig for at afsenderen føler sig tilskyndet til at tale.

figur, se *stilfigur

fiktion

skønlitteratur, tekst eller *fremstillingsform hvor *modtagerinteressen er at blive behaget (fra latin *delectare*) ved underholdning og livstydning, og hvor afsenderen (skønt *afsenderintentionen er overvejende konstativ eller ekspressiv) ikke står til regnskab for sandheden af udsagnet.

I modsætning til hvad der gælder for *sagtekster, svarer *afsenderinstansen i fiktion ikke til *afsenderen og *adressaterne ikke til *modtagerne, og henvisningen til den omtalte verdens tid, sted og personer foretages ikke med udgangspunkt i kommunikationssituationen. I fiktion er der således ingen metonymisk relation (sammenhæng) mellem den omtalte situation og kommunikationsparternes verden, de er ikke dele af samme helhed; der er i fiktion et metaforisk forhold hvor den omtalte situation i sin helhed er billede på kommunikationsparternes livsverden (livstydning).

Fiktion er præget af litterær *stil med hyppig brug af *stilfigurer som *metafor, *metonymi, *besjæling, *personificering.

Blandt de litterære (fiktive) tekstarter skelnes der traditionelt mellem de lyriske, de episke og de dramatiske genrer. Blandt de lyriske genrer kan nævnes: salme, digt, lejlighedsdigt, sang, vise; blandt de episke genrer kan nævnes: roman, novelle, eventyr, saga, børnebog, ungdomsroman; blandt de

dramatiske genrer kan nævnes: tragedie, komedie, skuespil, parodi, revy. Til de litterære genrer kan man også regne kortgenrerne: anekdote, vittighed, gåde. Nogle genrer befinder sig på grænsen mellem fiktion og sagtekst, fx salme, lejlighedsdigt, dokumentarisk roman, nøgleroman.

filologi

del af *sprogvidenskaben der omfatter studiet af sprog og sproglige tekster med vægt på fortolkning af især ældre tekster i deres litterære, historiske og kulturelle sammenhæng. Se også *sprogvidenskab, *pragmatik og *semiologi.

finit verbal (udsagnsled)

sætningens tempusbøjede verballed (i *præsens, *præteritum eller *imperativ), står på sætningsskemaets v-plads, *han ville have spist sin aftensmad*. Hvis der i en sætning er både funktionsverber (hjælpeverber og modalverber) og et hovedverbum, står det finitte verbal først.

fjernsprog

sproglig *stil der bruges i kommunikation mellem mennesker som ikke er til stede sammen i en situation (ikke indgår i *ansigt til ansigt-kommunikation). Fjernsprog er præget af implicitte, specifikke og uformelle sprogformer, men også af abstrakte, saglige og rationelle sprogformer. Fjernsprog bruges ofte i arbejdslivet og offentlig *tovejskommunikation, fx i arbejdsrapporter, handelsbreve, politirapporter, cirkulærer. Se også *nærprog og *massenkommunikation.

flashback, se *tilbageblik.

flashforward, se *forudskikkelse.

fleksiv (bøjningsendelse)

*morfem som indgår i regelmæssige morfologiske paradigmer (kolonner), modsat *derivativ. Fleksiver kan ordnes i klasser, og definerer derved ordklasserne; fx er numerusmorfemerne *dreng-e*, *pige-r* og kasusmorfemerne *drengen-s*, definerende for *substantiver, og tempusmorfemer *købe-r*, *køb-te* definerende for *verber.

flertal, se *pluralis

fokus (comment, rema)

den nye information som står længst til højre. Fokus er formuleret som *ny information, dvs. så informativt som muligt uden at være irrelevant eller usandt; det skal, efter princippet om relevans, med underforståelsen ^{og kun det} være ukendt eller anderledes end det modtageren ved og kender i forvejen, og dets *sigte skal være i modtagernes interesse, fx (fokus markeret med **fed**):

Der var en gang en mand UNDERFORSTÅET: og kun det, dvs. det oplyses ikke om han var snedker; SIGTE: og hvad var der med ham?

Han boede i en spand. Henvisningen fra *Han* til *mand* viser sigtet med fokuseringen på *mand* er i modtagernes interesse.

Hvis det sidste led er formuleret som *gammel information, er der tale om identitetsprædikation, herunder kløvning: *Den dygtigste pige i klassen er Ida. Det er Peter der har spist kagen.*

fonem

lydligt distinktivt udtrykselement, der kan adskille ord, fx k : n i *kat* : *nat*. Man finder fonemer ved kommutationsprøven (se *kommutation). To lyd, der er kommutable, er to fonemer, som k og n ovenfor. Fonemet er en klasse af lyd, der enten er frie eller bundne *varianter i forhold til hinanden; to lyd, der ikke er kommutable, er varianter af ét fonem som a og " i /nat/ og /n"t/, eller som s og stemt s i /sat/ og /zat/. På dansk findes der, efter én teori, 40 fonemer, nemlig: /i/, /i·/, /e/, /e·/, /æ/, /æ·/, /a/, /a·/, /y/, /y·/, /ø/, /ø·/, /ö/, /ö·/, /u/, /u·/, /o/, /o·/, /ɔ/, /ɔ·/, /å·/, /C/, /p/, /t/, /k/, /b/, /d/, /g/, /ð/, /l /, /j/, /l/, /r/, /s/, /f/, /v/, /h/, /m/, /n/, /ʃ/, /ʒ/. Disse fonemer gengives i skriften ved hjælp af 29 bogstaver eller *grafemer.

fonetik

læren om de lydlige (hørlige) udtryksmidler, som vi bruger i talesproget; læren omfatter både sproglyd, beskrivelsen af deres fysiske træk og artikulationen af sproglyd, uden hensyn til deres betydningsdannende funktion, som beskrives i *fonologien.

fonologi

læren om lydenes betydningsdannende funktion i sproget; her behandles sproglyd som *fonemer og *varianter uden hensyn til deres artikulation eller fysiske træk, som beskrives i *fonetikken.

forfelt, se *sætningsskema

forholdsmodsætning (relativ modsætning, konverser)

semantisk *modsætning mellem prædikater (X og Y) der udtrykker et forhold mellem subjekt og objekt (a og b), således at aXb er synonymt med bYa, fx

eje : *tilhøre*, *lærer for* : *elev af*. *Huset tilhører manden* er synonymt med *manden ejer huset*, og *Ulla er lærer for Erik* er synonymt med: *Erik er elev af Ulla*. Forholdsmodsætninger danner ofte *perspektivmarkører.

forholdsord, se *præposition

forholdsordsled, se *præpositionsforbindelse

forklaring

tekstelement med en *fremstillingsform hvor *afsenderinstansen *orienterer om årsagsforholdene i forbindelse med noget som opfattes i tid og rum, og som forudsættes bekendt. Man kan forklare begivenheder ud fra forskellige *synsvinkler ved fysiske love, ved motiver og tilbøjeligheder, ved anledninger og tilfældigheder, eller ved tendenser og historiske lovmæssigheder. Man kan fx forklare hvad der var årsagerne til rust på jern, til den franske revolution eller til nederlag i en fodboldkamp.

forlyd

den første (konsonantiske) lyd i et ord. Man skelner mellem absolut forlyd = allerforreste lyd som *r* i *rune*, og dækket forlyd = før ordets første vokal, men ikke allerforrest som *r* i *brune*.

formelt sprog

sprogligt *stilelement som især bruges i, og derfor signalerer, formelle situationer, dvs. situationer bestemt ved offentlighed, mange mennesker, sjælden interaktion, skriftlighed, *envejskommunikation, parternes ringe kendskab til hinanden og institutionelle rammer.

Formelt sprog er i modsætning til *uformelt sprog karakteristisk ved *u-personligt sprog, *eksplicit sprog, *abstrakt sprog og *sagligt sprog, men også ved særlige formelle varianter af synonympar, fx *hustru* for *kone*, *forefindes* for *findes*, *fremsende* for *sende*, *henligge* for *ligge*, *påbegynde* for *begynde på*, og især af småord som: *angående*, *dersom*, *følgelig*, *indeværende*, *ligeledes*, *samt*, *samtlige*, *såfremt*, *såvel...som*, *vedrørende* i stedet for: *om*, *hvis*, *derfor*, *dette*, *også*, *og*, *alle*, *hvis*, *både...og*, *om*.

forstavelse, se *præfix

fortalt tid

fortalt tid kan både betyde det tidspunkt der fortælles om, og den tid det fortalte varer. Det fortalte tidspunkt er ved *bagudsyn før fortællertiden, hvor-

fra man kan se tilbage på det fortalte, lave *forudskikkelser og *panoramisk fortælletempo, fx *Nu skal jeg fortælle dig om Jørgen. Jørgen var en rigtig artig dreng...*, og ved *medsyn samtidig med det, fx et drama.

Den fortalte tid kører ved panoramisk *fortælletempo hurtigere end fortælletiden, og ved scenisk fortælletempo kører fortælle tid og fortalt tid med samme fart. Det fremgår af rækkefølgen og tætheden af de omtalte begivenheder om fortælletiden kører hurtigere eller med samme fart som den fortalte tid.

fortids fremtid

verbal tempusform hvor præteritumsformerne *ville* og *skulle* bruges i forbindelse med hovedverbum for at betegne en hændelse som fremtidig i forhold til et givet tidspunkt i fortiden, fx *han tænkte på, hvad det nye år ville bringe; i Ribe traf han en ung pige, som senere skulle blive hans hustru.*

fortunevokal

vokal (selvlyd) artikuleret med fortungen løftet mod den hårde gane; fortunevokalerne kan være urundede /i, e, æ, a/ eller rundede /y, ø, ö/. Se også *åbningsgrad.

fortæller

*afsenderinstansen i fiktive tekster. Fortælleren kan være enten en eksplicit jeg-person der optræder med ordet *jeg* i teksten, eller en implicit instans der ikke kommer direkte til udtryk i teksten, men som viser sig som den der kommenterer og vurderer det der sker, og som den der udvælger og strukturerer teksten.

En eksplicit fortæller kan være personal, dvs. optræde som en af personerne i handlingen, fx *Jeg havde en Farm i Afrika*, Karen Blixen: *Den afrikanske Farm* side 1; og apersonal, dvs. være markeret ved et *jeg* som overhovedet ikke optræder i den fortalte handling, fx *Jeg fortæller om hende, som hun var i Syttenaarsalderen*, J.P. Jacobsen: *Niels Lyhne*, side 1, hvorefter dette *jeg* ikke optræder i resten af romanen..

En implicit fortæller kommer ikke direkte til udtryk i teksten men kan afdekkes ved de *implicitte forhold *fortælletempo, *synsvinkel, *perspektiv og *fremstillingsform.

*Pseudonymer kan beskrives som en fordobling af fortælleren; der er en virkelig forfatter der skriver hvorledes en fortæller (pseudonymet) skriver hvorledes en anden fortæller fortæller en historie.

Fortælleren for *I begyndelsen var Ordet, og Ordet var hos Gud, og Ordet var Gud.* (*Johannes-evangeliet* 1.1) er der 1. har ubegrænset viden om den fortalte histories fortid, nutid og fremtid (olympisk fortæller), 2. som ekspressiv afsenderintention søger at give *adressaterne en skildring af verden som livstydning, og 3. pådutter modtagerne sin mening (dvs. møver, forudsætter ikke kendte ting bekendt hos adressaterne). Fortælleren i *På den tid, da Herodes var konge i Jødeland, levede der en præst ved navn Zakarias, som hørte til Abias skifte; hans hustru var af Arons døtre, og hendes navn var Elisabet.* (*Lukas-evangeliet* 1.5) har derimod ydre syn og panoramisk tid, har til hensigt at oplyse, og har et belærende forhold (asymmetrisk vidensforhold) til adressaten.

fortællerkommentar, se *fortælletempo

fortælletempo

forholdet mellem fortælle tid (den tid det tager at fortælle historien) og fortalt tid (den tid det fortalte varer); der kan skelnes mellem 4 former for fortælletempo:

a) *scenisk tid, hvor fortælle tiden kører med præcis samme fart som den fortalte tid, og hvor *afsenderinstansen har *medsyn sammen med de omtalte personer; det er det man har i et skuespil, drama

b) panoramisk tid, hvor den fortalte tid kører hurtigere end fortælle tiden, hvor afsenderinstansen både kan have medsyn og bagudsyn i forhold til de omtalte personer, og hvor der kan være tidsspring, *tilbageblik og *forudskikkelser; det er det man har i *beretning og *fortælling

c) kommentartid, hvor fortælle tiden går uden at den fortalte tid går, hvor der kun kan være bagudsyn, og hvor en *implicit afsenderinstans træder frem ved sine vurderinger af det fortalte; det er det man finder i en *karakteristik og en *vurdering

d) generisk tid, hvor fortælle tiden kører mens den fortalte tid er det der altid er gældende, og hvor der kun kan være medsyn; det er det man finder i *analyser og *forklaringer.

fortælle teori (narratologi)

læren om fortællingens form og struktur, dvs. om *fortæller og *adressat, *aktant, *modalitet, *fortælletempo, *synsvinkel, *perspektiv og *fremstillingsform.

fortælle tid

fortælle tid kan både betyde det tidspunkt der fortælles i (hvis det ved eksplicit *fortæller er angivet), og den tid det tager at fortælle det fortalte. Fortælle tidspunktet angives ved en eksplicit fortæller, fx *Nu skal jeg fortælle dig om Jørgen. Jørgen var en rigtig artig dreng...* og kan afhængigt af tempusformerne ligge samtidig med eller senere end det fortalte tidspunkt.

Fortællevarigheden kan sammenlignes med varigheden af det fortalte. Ved panoramisk *fortælle tempo kører den fortalte tid hurtigere end fortælle tiden, og ved scenisk fortælle tempo kører fortælle tid og fortalt tid med samme fart. Det fremgår af rækkefølgen og tætheden af de omtalte begivenheder om fortælle tiden kører hurtigere eller med samme fart som den fortalte tid, fx *Han tænkte over sagen i en uge, og kom så op på kontoret.*

fortælling (narrativ)

tekstelement med en *fremstillingsform hvor *afsenderinstansen ved en *fiktiv *beretning giver adressaterne *underholdning og livstydning.

*Kompositionen i en fortælling er typisk ordnet efter tid i før og efter, med en indledning der beskriver en modsætningsfyldt førtilstand, en episode med en komplikation og heltens reaktion, og en slutning med en vedvarende eftertilstand, og eventuelt en fortællerkommentar.

Eksempel: *Anna holdt godt fast i snoren på sin fine nye ballon. Pludselig tog et vindpust den. Vinden bar den hen mod et træ. Ballonen ramte en gren og gik itu. Anna græd og græd.*

Man kan skelne mellem mundtlige og folkelige fortællinger, som er bestemt ved det beskrevne kompositions mønster, og moderne kunstfortællinger som kan være uden indledning (in medias res) og uden slutning; fortællingen består kun af episoder.

forudskikkelse (flashforward)

spring i den fortalte tid, det forhold at der midt i scenisk eller panoramisk beretning med *medsyn beskrives hvad der senere vil ske, ofte i *fortids fremtid, fx *...og det skulle blive sidste gang han så hende* således at helheden har *bagudsyn. Se også *tilbageblik.

forudsætning, se *præsupposition

forvægt (syntetisk ordstilling)

i modsætning til *bagvægt har forvægt *syntetisk ordstilling og venstretyngede, dvs. for sætningers vedkommende tungere udfyldning af sætningsskemaet i forfelt og centralfelt, især med ledsætninger som frie adverbialer i F og a; for hypotagmers (*nominalers) vedkommende flere, ofte komplekse led foran

kernen; også sammensætninger viser syntetisk ledstilling med adled foran kerne. Det indebærer, at biomstændighederne kommer først, og hovedudsagnet derefter. Sådanne konstruktioner er svære at afkode for modtageren, både i skriftsprog og især i talesprog.

forvægt, se *syntetisk ordstilling

fraktur

en form af *gotisk skrift i bogtryk, modsat *antikva; i slang kaldes fraktur for 'krøllede bogstaver', fx **Fraktur eller krøllede Bogstaver**

fremmedord

betegnelse for *låneord, der vedblivende føles fremmede, fordi de afviger fra dansk fonetik eller morfologi, eller ord, der fornylig er indlånt, fx *revanche*, *entertainer*, *potentiale*, *liveshow*.

fremstillingsform (tekstelement, tekststart, teksttype)

type af tekstelement, defineret ved *afsenderintentionen og *modtagerinteressen, ved *afsenderinstansen, *adressaten, *perspektivet, *fortælletempoet, *synsvinklen, og ved emnets art.

Fremstillingsformer med konstativ *afsenderintention og *modtagerinteresse i at blive oplyst og belært om noget man ikke kender, kaldes *orienterende fremstillingsformer. Det er *beretning og *forklaring (struktureret i *scenisk og *panoramisk tid), *beskrivelse (struktureret i *kommentartid efter rum), *tolkning, *referat, *resume (af andre tekster) og *analyse, (struktureret i *generisk tid efter begreber). Fremstillingsformer med konstativ afsenderintention og modtagerinteresse i at blive bevæget og få ændret opfattelse, er *argumentation, oftest i kommentartid.

Fremstillingsformer med ekspressiv afsenderintention er, når modtagerinteressen er at blive belært om noget man ikke kender, *redegørelse, *karakteristik og *sammenligning i kommentartid; og når modtagerinteressen er at blive bevæget og ændre opfattelse på områder som man allerede kender til, *vurdering og *propaganda ofte i scenisk og panoramisk tid.

Fremstillingsformer med regulativ afsenderintention er, når modtagerinteressen er at blive orienteret, *instruktion og *definition, og når modtagerinteresse er at blive bevæget og ændre opfattelse, *opfordring og *reklame.

Fremstillingsformer hvor modtagerinteressen retter sig mod underholdning og livstydning er ved ekspressiv afsenderintention: *skildring, og ved konstativ afsenderintention *fiktiv *fortælling og causeri.

...

fremstillingsformer	modtageren får oplysning og belæring	modtageren bevæges og ændrer opfattelse	modtageren ønsker underholdning og livstydning
ekspressiv afsenderintention	karakteristik	vurdering	skildring
konstativ afsenderintention	orientering	argumentation	fortælling
regulativ afsenderintention	instruktion, definition	opfordring, reklame, propaganda	spil

frit (semantisk) og bundet (grammatisk) morfem

frie morfemer forudsætter ikke tilstedeværelsen af andre morfemer, frie morfemer er typisk selvstændige ord. Bundne morfemer forudsætter tilstedeværelsen af et andet morfem, bundne morfemer er typisk *derivativer og *fleksiver.

Bundne (grammatiske) morfemer står i lukkede kolonner, hvor der kun er et begrænset antal mulige alternativer, fx er der i kolonnen for numerusfleksiverne kun to muligheder: singularis og pluralis. Frie (semantiske) morfemer står i åbne kolonner hvor der er et ubegrænset antal af muligheder, fx er der i kolonnen for substantivstammen mulighed for alle sprogets substantiver.

Bundne (grammatiske) morfemer er som regel en instruktion til modtagerne om hvorledes de ud fra kommunikationssituationen skal identificere de omtalte fænomener, fx angiver *præteritum i *hun sov* at den omtalte begivenhed er fortid i forhold til taletidspunktet. Frie (semantiske) morfemer beskriver genstande og forhold i den omtalte verden, fx beskriver morfemet /sov/ i *hun sov* hvad hun gjorde i den omtalte situation.

frit prædikativ, se *prædikativ

fundament, se *sætningsskema

fundamentale argument, det

*argument som er fundamentalt i forhold til verbets betydning i den forstand at det semantisk er til stede når et verbum optræder som *prædikat. Det fundamentale led er a) det grammatiske *subjekt for *intransitive verber i

*aktiv (herunder verber med *middelbart objekt, og verber der betyder 'at være lig med'), eller b) det grammatiske *objekt for *transitive verber i aktiv eller c) det grammatiske subjekt for transitive verber i *passiv, fx [*han*]_F sover; *Hun kastede [bolden]*_F *ud i vandet*; [*Bolden*]_F *blev kastet ud i vandet*; *De så [ham]*_F *ikke*; *Hun fortalte ham [at han straks skulle gå]*_F, *Hun gav [bogen]*_F *til ham*, [*De*]_F *var meget glade*, [*Hun*]_F *virkede træt*; [*Han*]_F *stolede ikke på hende*.

Det fundamentale argument kan have en af følgende *semantiske roller: *KONKRET OBJEKT, *ABSTRAKT OBJEKT eller *ORIGINAL.

futurum (fremtid)

indholdskategorien futurum har i dansk ikke en særskilt udtryksform (som fx på latin). Fremtid udtrykkes i stedet enten ved modalverbet *vil* og infinitiv, *jeg vil komme til festen*, *kaffepriserne vil antageligvis stige* eller ved præsens ofte kombineret med et adverbial der betegner fremtid *jeg kommer til festen i morgen*, *kaffepriserne stiger antageligvis til vinter*.

fællesgermansk

det fællesgermanske sprogtrin (ca. 200 e. Kr.) er som *indo-europæisk en rekonstruktion; omfatter de vestgermanske sprog (engelsk, frisisk, nederlandsk og tysk), de nordiske sprog og østgermansk (bl. a. det nu uddøde sprog gotisk).

fælleskøn, se *genus

førdatid, se *pluskvamperfektum

førnutid, se *perfektum

gammel information

information i sætningen som afsenderen antager allerede er kendt for modtageren (eventuelt fra de foregående sætninger), og derfor henviser til i bekendt form, og så kortfattet, dvs. så *abstrakt og *generelt som muligt uden at den bliver uigenkendelig. Modsætningen til gammel information er *ny information, som afsenderen for at være *relevant formulerer så informativt som muligt, dvs. i ubekendt eller nøgen form, eller som prædikat, og så konkret og specificeret som muligt uden at det er usandt.

Eksempel: 1. *Der var en gang en mand*. 2. *Han boede i en spand*. 3. *Spanden var af ler*. 4. *Konen vaskede' blear*. I sætning 1. er *Der* gammel

information i bekendt form, og, efter princippet om relevans, så abstrakt og generelt formuleret som muligt når modtageren skal genkende dem.

I sætning 2. er *han* gammel information, bekendt form, og, efter princippet om relevans, så abstrakt og generelt formuleret som muligt uden at hindre modtagerens genkendelse (en mere konkret eller specificeret form ville have været: *Manden*, eller: *Snedkeren*).

I sætning 3. er *spanden* gammel information og formuleret i bekendt form, men ikke så abstrakt og generelt formuleret som muligt uden at hindre modtagerens genkendelse (det ville have heddet *den*). Dette er således et brud på reglen om relevans.

I sætning 4 er *konen* gammel information, selv om hun ikke har været omtalt i de foregående sætninger, fordi det med definitionen af *en mand* (i betydningen 'ægtemand') er *præsупponeret (forudsat) at der er 'en kone'. Der er en metonymisk relation mellem 'mand' og 'kone'.

generativ grammatik

en generativ grammatik har som udgangspunkt, at en sprogbruger kan producere uendelig mange sætninger, og at sprogbrugerens er i stand til at skelne mellem sætninger, der hører til sproget (grammatikalske sætninger) og sætninger, der ikke hører til sproget (ugrammatikalske sætninger); endvidere at sprogbrugerens kan give sætningerne en fonetisk repræsentation og en semantisk tolkning. Disse evner kaldes sprogbrugerens sproglige kompetens. Sprogbrugernes mentalt "indbyggede" kompetens er en forudsætning for, at de kan producere sprog i konkrete situationer (dette kaldes *performans*).

En generativ grammatik er en model af kompetensen. Grammatikken skal ideelt set kunne det samme som sprogbrugerens, nemlig ved hjælp af en ordbog og et begrænset sæt af regler frembringe (generere) uendelig mange grammatikalske sætningsstrukturer, sortere de ugrammatikalske fra og give de grammatikalske en fonetisk repræsentation og semantisk tolkning.

Begrebet generativ grammatik forbindes ofte med den amerikanske sprogforsker Noam Chomsky og hans grammatikmodeller. Dette er forkert. De fleste gennemarbejdede sprogteorier har generativisme som basalt udgangspunkt (således fx Louis Hjelmslevs glossematik). Der findes altså mange forskellige former for generativ grammatik. Se også *transformationsgrammatik.

generisk tid

*fortælletempo hvor fortællertiden kører mens den fortalte tid er det der altid per definition er gældende, og hvor der kun kan være medsyn; det er det man finder i *analyser og *forklaringer.

genitiv

kasusform der forekommer ved *substantiver, *pronominer og *adjektiver. Formen realiseres i det sproglige udtryk ved morfemet /-s/ *drengen-s*, *han-s*, *de gamle-s* og angiver et ejendoms- eller tilhørsforhold.

genre (tekstart, teksttype)

klasse eller type af tekster, defineret ved tekstens *afsenderinstans (*fortæller), *adressat, *tekstelementer, *fremstillingsform (*fortælletempo, *synsvinkel, *perspektiv) og dominerende *sproghandlinger, således at teksten passer til *kommunikationssituation, *afsenderhensigt, *modtagerinteresser og sagens art. En genre er bygget op af bestemte typer af tekstelementer med bestemte fremstillingsformer.

Ordet *genre* bruges især om historisk udformede og *normerede teksttyper: den historiske roman, dannelsesromanen, udviklingsromanen, landskabslovene, brevgenren, statslige bekendtgørelser, essayet osv.

Tekster kan inddeles i to hovedtyper: de litterære og fiktive (lyriske, episke og dramatiske) genrer der imødekommer modtagerinteressen i *underholdning og livstydning, og *sagtekster (ikke-fiktive genrer, sagprosa, fagtekster, praktiske tekster) der imødekommer modtagerinteresserne i at blive belært og bevæget (få ændret opfattelse).

Blandt de litterære (fiktive) tekstarter skelnes der traditionelt mellem de lyriske, de episke og de dramatiske genrer. Blandt de lyriske genrer kan nævnes: salme, digt, lejlighedsdigt, sang, vise; blandt de episke genrer kan nævnes: roman, novelle, eventyr, saga, børnebog, ungdomsroman; blandt de dramatiske genrer kan nævnes: tragedie, komedie, skuespil, parodi, revy. Til de litterære genrer kan man også regne kortgenrerne: anekdote, vittighed, gåde. Der findes ikke nogen alment anerkendt inddeling af ikke-fiktive tekster i genrer, men mange tager tekstens dominerende fremstillingsform som inddelingskriterium, således at man kan skelne mellem: orienterende tekster med genrerne: lærebog, nyhedsartikel, afhandling, monografi, biografi, selvbiografi, nekrolog, rejseskildring; vurderende, debatterende og argumenterende tekster med genrerne: essay, partiprogram, kronik, anmeldelse, pamflet, partsindlæg, politisk tale; påvirkende og adfærdsregulerende tekster med genrerne: lov, bekendtgørelse, regulativ, aftale, reklame, annonce, brugsanvisning, girokort.

genstandshelhed, se *nominal

genus (køn)

der findes to former for genus i dansk: 1) Semantisk motiveret genus kan ses i eksempler som: så du *nogen* - så du *noget*, den *gamle* er hjemme - alt er ved *det gamle*, jeg skal med *den skønne* i byen i aften, han digtede om *det skønne og det gode*. *Fælleskøn betegner noget individuelt, tælleligt, mens *intetkøn betegner hvad der ikke fremtræder som tælleligt eller med afgrænsede former. 2) Styret genus betegner det forhold at et substantiv styrer en bestemt genus. Det viser sig i bestemt form *manden, barnet* og i forbindelse med pronomener eller adjektiver *den mand, det barn, en gammel mand, et gammelt hus*.

Genus er ikke det samme som seksus, der er betegnelsen for forskellen mellem *han, ham* og *hun, hende* som kan være styret: *Ulla, hun ...; Bjarne, han...*

gotisk skrift

(nordfransk) skrift fra 1100-tallet, senere udviklet dels til en trykskrift (*fraktur), dels til en kursiv håndskrift (modsat *antikva = 'latinsk skrift'); anvendt i Danmark til ca. 1870, fx **Fraktur eller krøllede Bogstaver**

gradsadverbium, se *adverbial

gradsmodsætninger

semantisk *modsatning mellem to ord som dels kan gradbøjes, dels er uforenelige, dels tillader en tredje mulighed, fx *høj : lav*; de kan begge gradbøjes: *høj : højere : højest* og de er uforenelige, og der findes genstande som hverken er høje eller lave.

grafem (bogstav)

skriftligt (synligt) distinktivt udtrykselement, der kan adskille ord, fx *k : n* i *kat : nat*. Man finder grafemer ved kommutationsprøven (se *kommutation). To bogstaver, der er kommutable, er to grafemer, som *k* og *n* ovenfor. Grafemet er en klasse af bogstaver, der er bundne *varianter i forhold til hinanden; to bogstaver, der ikke er kommutable, er varianter af ét grafem som *n* og *N* i *nat* og *Nat*. På dansk findes der i alfabetet 29 grafemer, hver som stort eller lille bogstav: a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, w, x, y, z, æ, ø, å. Disse 29 grafemer svarer til 40 *fonemer.

grammatik

betød egentlig (regler for) skrivekunst, men bruges nu ikke blot om en fremstilling, der anfører, hvordan man bør skrive (normativ grammatik), men også om en systematisk beskrivelse af en given sprogtilstand (beskrivende

grammatik) eller en samlet oversigt over de sproglige elementers udviklingshistorie (historisk grammatik); i indskrænket betydning bruges det ofte alene om den del af sprogbeskrivelsen, som omfatter *morfologi og *syntaks.

grammatisk morfem, se *frit og bundet morfem

grundled, se *subjekt

gruppesprog

et gruppesprog er en sprogform, der er særegen for en given socialgruppe, som omgås ofte, fx en gymnasieklasse, en rockergruppe.

gåseøjne, se *anførselstegn

helsætning

*sætning der udgør en selvstændig og fuldstændig meningshelhed. I helsætningsstrukturen kan der indgå sætninger (*ledsætninger) som *nominaler og *adverbialer. Helsætninger har normalt strukturen

F|v n a|V N A|.

I traditionel grammatik har man begrebet hovedsætning, som ofte bruges synonymt med helsætning. Det er imidlertid praktisk at sondre mellem funktionskategorien helsætning og formkategorien hovedsætning.

hensynsled, se *indirekte objekt og det *indirekte argument

historisk præsens, se *præsens

hjemmel

den generelle præmis, princippet eller reglen i *argumentation.

hjelpeverbum

ved sammensatte verballed betegnelse for de *finitte og *infinite verber, der står foran *hoved verbet, fx *han har kunnet rejse, dit forslag må kunne realiseres*. Hjelpeverberne er *være, have, blive, få* samt *modalverberne.

homonymi

enslyd, det forhold at flere ordindhold har samme udtryk, flertydighed hvor et ordudtryk (eller en morf) kan have forskellige ikke-beslægtede betydninger (betydninger uden fælles semer) i forskellige sammenhænge.

Eksempler: udtrykket *skrå* kan betyde 'i en retning mellem på langs og på tværs', eller 'tyggetobak' eller 'lavsregler'. Disse betydninger har ingen fælles semer og kan derfor ikke opfattes som *polysemi.

I kan betyde 'på stedet hvor' og 'jer'; morfet *-er* kan betyde 'nutid' i *spiser* og 'en der gør det (agens)' i *en bager*; betydningerne har ingen fælles semer og er derfor ikke polyseme.

horeunge

en horeunge får man, hvis sidste linje i et afsnit bliver placeret øverst i en spalte; en fransk horeunge er første linje af et afsnit placeret som sidste linje i en spalte. Begge dele prøver man at undgå i bevidst *layout.

hovedsætning, se *helsætning

hovedverbum

ved sammensatte verballed betegnelsen for det sidste infinitiv (*infinitiv, *participium) verbal, som bærer indholdet og har de semantiske argumenter og roller, fx *han har kunnet rejse, hvis han ville; dit forslag må kunne realiseres.*

hyperbel

*stilfigur som betegner overdrivelse, anvendelse af stærke ord. Især i talesproget bruges ofte hyperbolske *præfikser fx *brandgodt, edderspændt*. Også hyppig i reklamestil.

hyponym, se *underbegreb

hypotagme (underordningsforbindelse)

syntaktisk helhed af et *kerneled og et eller flere underordnede *adled. Kerneleddet i et hypotagme kan være et adverbial, fx *filmen virkede usædvanlig stærkt på publikum*; et adjektiv, fx *filmen var usædvanlig god*; eller et substantiv, fx *det var en usædvanlig god film*. Den sidste type kaldes *nominal eller genstandshelhed. Ledfølgen i hypotagmer er fast i dansk, man kan derfor opstille hypotagmeskemaer på samme måde som *sætningsskemaer.

hypotakse, se *underordning

hypotetisk udsagn

eftersætningen (følgen) i *hvis*-sætninger og andre betingelsessætninger. I argumentation spiller betingelsessætninger ofte rollen som princip, den præmis som udtrykker en lovmæssighed, fx ...*hvis det regner, bliver gaden våd*.

højeste grad, se *superlativ

identitet (IDENTITET, IDT)

*semantisk rolle for et *argument der betegner det væsen, størrelse eller fænomen som af prædikatet sættes lig med noget andet (ofte som *identitetsprædikation), ofte udtrykt med et *nominal som *subjektsprædikativ, fx *Det er [mig]*.

identitetsprædikation

*prædikation der meddeler at der er identitet mellem i forvejen kendte størrelser, fx *Den dygtigste pige i klassen er Ida*. Normalt regnes også sætningskløvning til identitetsprædikation: *Det er Peter der har spist kagen, Hvem der kom for sent var Ulla*. Normalt har identitetsprædikationers fokus ikke noget *sigte, det er identiteten der er relevant.

idiomatisk udtryk

kombination af morfemer som udgør en semantisk enhed, således at de enkelte morfemer i konteksten mister deres egenbetydning. Fx *få has på, tage gas på, gøre sine hoser grønne, stille træskoene*. Mange idiomatiske udtryk kan også have den bogstavelige betydning.

ikon (ikonisk tegn), se *analogt tegn

imperativ (bydemåde)

verbalform bestående af verbets stamform. Imperativen er verbets appel- eller signalform og anvendes for at påvirke modtageren til at realisere sætningsindholdet *hent en pakke cigaretter til mig*. Imperativen står på sætningskemaets v-plads og kræver ikke obligatorisk subjekt, men kan godt have subjekt *kom du nu her, min lille ven*. I sprogbrugen undgår man ofte imperativen af to grunde: 1) man vil undgå konsonantkombinationer som ellers ikke kan stå sidst i danske ord *krydr maden, pensl bollerne, sagtn farten*, 2) i *relationskommunikation anses imperativen for lidt uhøflig, man omskriver derfor *vil du ikke godt hjælpe mig, du kunne vel ikke hjælpe mig*.

imperfektivt aspekt, se *aspekt

imperpektum, se *præteritum

implicit sprog

sprogligt *stilelement hvor der *præsупponeres (forudsættes) mange ting kendt, fx som *gammel information og ved deiksis, og hvor der *underforstås meget,

således at det ikke nævnes; modsat *eksplicit sprog hvor næsten intet forudsættes eller underforstås, men alt udtrykkeligt nævnes og omtales.

Eksempel på implicit sprog: *Kom i morgen nat under træet, og det er "det" du skal tage med!*

implikation

det som med logisk nødvendighed følger af det der meddeles som *ny information i en ytring. Fx implicerer *Alle børn elsker is* at 'alle piger elsker is' og *Skovhuggeren fældede træet* implicerer 'træet faldt' og 'træet lå ned'. Implikation står i modsætning til *præsупposition og *underforståelse.

implikatur, se *underforståelse

indeks (naturligt tegn), se *indeksikalsk tegn

indeksikalsk tegn (indeks, naturligt tegn)

Det der kaldes *indeksikalske tegn*, *indekser* eller *naturlige tegn* er efter definitionen på *tegn (handlinger eller spor af handlinger som fungerer som kommunikation af tanker fra en person til andre) ikke tegn, men processer hvor naturlige fænomener ses som virkninger af en årsag, fx kan spor efter hove på jorden ses som "tegn på" at der har været heste, eller årsag til en virkning, fx ses mørke skyer som "tegn på" regn.

indhold (mentalt indhold, sprogets indholdsside, signifié)

de tanker som kommunikerer ved hjælp af *tegn fra en person til andre. Indhold kan defineres som *ordenes *betydninger, *sætningernes *meninger, *sproghandlingernes funktioner og *teksternes *tolkninger.

Man kan kun tale om indholdet (de kommunikerede tanker) af et sprogligt *udtryk (en ytring eller en tekst) ved at bruge andre udtryk; man kan derfor aldrig sikre sig at indholdet af en given tekst er det samme i forskellige menneskers hoved, man må nøjes med at antage at indholdet normalt er i så høj grad 'det samme' at flere mennesker kan samarbejde ved hjælp af sprog.

I sprogvidenskaben kan man notere indhold ved KAPITÆLER eller ved 'enkelte anførselstegn'.

indholds- og relationskommunikation

I ethvert stykke kommunikation kan man skelne mellem *kommunikations-situationen og de beskrevne forhold. Alle de sider af kommunikationen der handler om de beskrevne forhold, kan kaldes indholdskommunikation (*prædikationen, logisk *udsagn, propositionelt indhold), mens de sider af kommunikation som tager udgangspunkt i kommunikationssituationen og fungerer som instruktion til modtagerne om hvordan indholdskommunikationen skal opfattes (stilen, de bundne (grammatiske) morfemer, attitudeadverbialerne, sproghandlingsmarkørerne), kaldes relationskommunikation.

*Nonverbal kommunikation (stemmeføring, gestus, mimik, scenografi) fungerer normalt udelukkende som relationskommunikation. Relationskommunikation er *metakommunikation i forhold til indholdskommunikation, og fungerer som ramme eller kontekst uden hvilken indholdskommunikationen slet ikke kan forstås.

Relationerne mellem samtalepartnerne kan især variere i to dimensioner: magt (symmetrisk eller asymmetrisk) og solidaritet over for modtagerne (*formelt eller *uformelt sprog).

Følgende to ytringer kan siges at have samme indhold, men markerer forskellige relationer: *De ville vel ikke være så venlig at lukke døren?* og *Luk så for fa'n den dør!*

indholdsfelt, se *sætningsskema

indholdsfortegnelse, se *komposition

indirekte argument, det (logisk hensynsled, adjekt)

*argument som kun indirekte er argument til *prædiketet fordi det er argument i forhold til et sekundært prædikat som kun angår relationen mellem **F** og **I**, som er inkorporeret i *verbet, og som ofte er udtrykt ved en *præposition.

Det indirekte led er således fællesbetegnelsen for a) det *indirekte objekt, b) *objektsprædikativet, c) det *middelbare objekt, og d) obligatoriske stedsadverbialer (fx præpositionsforbindelser), fx *[Hun]_K gav [bogen]_F [til ham]_I*; *[Hun]_K kastede [bolden]_F [ud i vandet]_I*; *[Hun]_K fortalte [ham]_I [at han straks skulle gå]_F*; *han]_K malede [porten]_F [rød]_I*; *[det]_F resulterede i [en ulykke]_I*.

Det indirekte argument, **I**, er styret af verbet, men står også i en sekundær neksus-relation til det neutrale led. Man kan således altid parafrasere sætninger med det indirekte argument således at det indeholder et sekundært prædikat: *[hun]_K gav [ham]_I [bogen]_F => bogen var hos ham = han havde*

bogen; [Hun]_K sendte [bogen]_F [til ham]_I => bogen var hos ham = han havde bogen; [Hun]_K kastede [bolden]_F [ud i vandet]_I => bolden kom ud i vandet; [Hun]_K fortalte [ham]_I [at han straks skulle gå]_F => han forstod at han straks skulle gå; [han]_K malede [porten]_F [rød]_I => porten blev rød; [det]_F resulterede i [en ulykke]_I => der skete en ulykke; [De]_F svømmede [ind i havnen]_I => de svømmede og de kom ind i havnen.

Prædikatet i den sekundære neksus er enten **F er I**, **F til I** eller, hvad der er synonymt dermed: **I har F**. Det indirekte argument betegner i de fleste tilfælde det som det Neutrale argument er, eller det sted hvor det Neutrale argument kommer til.

Det indirekte argument kan have en af følgende *semantiske roller: *MODTAGER, *OPLEVER, *RUM eller *RETNING.

indirekte objekt (hensynsled)

grammatisk sætningsled som kan defineres på fire forskellige måder: 1) ved kasus *akkusativ hvis leddet er et personligt pronomen (dette gælder dog også objekt), 2) ved ledstilling: indirekte objekt står på sætningskemaets N-plads foran objektet, 3) ved forudsættelse: indirekte objekt forudsætter normalt tilstedeværelsen af et objekt, 4) ved betydning: indirekte objekt betegner den der opnår noget ved handlingen, dvs. den der har rollefunktionen *OPLEVER eller *MODTAGER.

indirekte tale

gengivelse af en andens tale (eller skrift) uden anførselstegn, i en *at*-sætning, som regel efter et anførende verbum; i forhold til *direkte tale er den indirekte tale forandret med hensyn til tempusformerne, ordstillingen, *deiktiske pronomener og attitudeadverbialer, således at de passer til oversætningens perspektiv, fx er *Peter bandede og sagde at han ikke ville mere* gengivelse i indirekte tale af en sætning der i direkte tale kunne have lydt: *"Nu vil jeg kraftædemig ikke mere"*. Se også *dækket direkte tale og *ironi.

indlyd

konsonantisk lyd inde i et ord mellem to vokaler, som *l* i *bjælde*.

indoeuropæisk

sprogene i verden inddeles traditionelt i sprogfamilier eller sprogætter. Betegnelsen indoeuropæisk bruges om den sprogæt, der er udbredt over det meste af Europa, Indien og Iran (Persien). Betegnelsen bruges også om det grundprog, som disse moderne sprog tænkes at nedstamme fra; dette

fællessprog er ikke overleveret, men vi kan ved sprogsammenligning slutte os til, at det har eksisteret, og dermed gøre os et vist begreb om dets bygning.

Indoeuropæisk spaltes fra 3000 f. Kr. til flere forskellige sprogklasser. Den indoeuropæiske sprogæt omfatter 12 klasser. De enkelte moderne indoeuropæiske sprog rubriceres inden for disse klasser som forgreninger:

```

...
germansk)), østgermansk))))gotisk      *svensk
      *nordisk))))), østnordisk)))))-dansk
      *
      *vestnordisk))))), norsk
græsk      *
      *vestgermansk))))))))) , *islandsk
hittitisk
      *pali
      *sanskrit
indisk )))))-vedisk      *engelsk
      *nederlandsk *hollandsk
keltisk))))), irsk      *frisisk
      *gælisk      *tysk      *flamsk

armensk
      *fransk
italisk)))))))))latin)))))))))1portugisisk
      *spansk
baltisk)))))), lettisk      *italiensk
albansk      *litauisk      *rumænsk
persisk
slavisk)))))), russisk
tokarisk i      *vestslavisk))))), sorbisk (vendernes sprog)
Turkestan      *
      *
      *sydslavisk)))))), bulgarsk
      *serbo-kroatisk
      *slovensk
...

```

Ikke-indoeuropæiske sprog er fx tyrkisk, baskisk, semitisk, kinesisk, eskimoisk (med grønlandsk) samt finsk og ungarsk.

indre syn

*synsvinkel hos *afsenderinstansen, normalt i *fiktion, hvor handlingen beskrives set fra én af de omtalte personers indre, med dennes tanker, hensigter, erindringer og vurderinger (*valoriseringer), fx *"Hej du! Du har glemt din blyant" sagde hun og tænkte at det skulle den mokke få betalt*. Se også *ydre syn og *alvidende fortæller.

induktion

argumentationsform hvor konklusionen er en generalisering af en mængde parallelle præmisser, fx *Det regnede i går, og gaden blev våd; det regnede*

*i forgårs, og gaden blev våd; det regnede for en uge siden, og gaden blev våd; ... ergo: hvis det regner, bliver gaden våd. Se også *argumentation*

infiniit verbal

verbernes *infiniit og *participier. Som infiniit verbal står de på sætnings-skemaets V-plads og det sidste infiniitte verbal optræder som *hovedverbum *jeg vil købe bogen, jeg har købt bogen, de kom løbende. Husk på at infiniitiv også har *nominale funktioner *at cykle er sundt*, og participierne også har *adjektiviske funktioner *brændt barn skyer ilden, den ansvarshavende redaktør*.*

infiniitiv (navnemåde)

verbalform kendetegnet ved at man kan sætte *at* umiddelbart foran fx *spise, at spise* (NB denne prøve er effektiv, hvis man hører til blandt de mange, der ikke kan skelne mellem infiniitiv og præsens ved verber med *-r-* i sidste stavelse af stammen, fx *regere*). Formen er kompliceret dels fordi den både kan have *nominale og *verbale funktioner, og dels fordi den optræder i to varianter nemlig 0-form (dvs. uden *at*) *du må komme, jeg så ham komme* og *at-form at cykle er sundt, jeg forbød ham at ryge, jeg forsøgte at hjælpe ham*.

0-formen forekommer 1) efter *modalverber *jeg kan komme, du må hjælpe mig*, med verbal funktion og infiniitiven på V-pladsen, og 2) efter sanseverber samt verbet *lade* i forbindelse med en *akkusativ, dette kaldes akkusativ med infiniitiv *jeg så ham kaste bolden, jeg lod ham beholde pengene*, denne funktion er nominal, infiniitiven med tilhørende bestemmelser står altså på N-pladsen. Bemærk at infiniitiv plus bestemmelser giver samme mening som en substantivisk *ledsætning: *Jeg så at han kastede bolden, jeg tillod at han beholdt pengene*.

At-formen er normalt nominal dvs. den fungerer som substantivisk ledsætning og placeres derfor på N-pladsen (eventuelt i ekstraposition efter tungtledsreglen). *At*-formen kan også stå på F-pladsen som subjekt *at ryge er usundt*. Endelig kan *at*-formen fungere som styrelse i et *præpositionsled *han brugte pengene til at gøre godt med*.

information

selvstændig del af meningen med en ytring, indholdet af et sætningsled, defineret i forhold til modtagerens viden og interesse. Der skelnes mellem *gammel information, som er kendt af modtageren og formuleret så det fremgår at det er kendt, fx *Han* i sætningen *Han boede i en spand*, og *ny

information, som ikke er kendt af modtageren, men er nyt, og formuleret så det fremgår at det er nyt, fx *boede i en spand* i samme sætning.

Der kan også skelnes mellem *eksplicit information, som er udtrykt med ord og fraser i ytringen, og *implicit information, som ikke er udtrykt i ytringen, men *forudsat eller *underforstået med ytringen af sætningen. I ytringen *Jeg har 3 flasker med*, som siges til tolderne når man går gennem tolden, er den eksplicite information: 'jeg har 3 flasker med', og den implicite, her underforståede, information: 'jeg har ikke fire flasker med'.

Endelig kan der skelnes mellem ytringens *emne, der er den som regel gamle information som afsenderen tager udgangspunkt i, og *fokus, der er den som regel nye information som afsenderen vil meddele modtagerne fordi den er *relevant for dem.

informationsstruktur

den organisering af ytringen hvormed afsenderen, i overensstemmelse med princippet om *relevans, overfører *information til modtageren. Ud fra et informationsstruktur-synspunkt består ytringen af et *emne, det som afsenderen tager udgangspunkt i som kendt, formuleret som *gammel information, og et *fokus, det som afsenderen meddeler som *relevant, formuleret som *ny information. De *implicitte informationer som afsenderen gå ud fra, er *præsupponeret, og de implicite informationer som er afsenderens *sigte med ytringen, er *underforstået.

inkoativt aspekt, se *aspekt

inkvit (anførende sætning)

anførsel, evt. med en regibemærkning, af hvem der siger det der citeres i direkte eller indirekte tale, fx *Peter sagde...* eller *...sagde Peter*.

instruktion

tekstelement med en *fremstillingsform hvor afsenderinstansen søger at påvirke modtagerne til at udføre bestemte handlinger på bestemte måder og orienterer modtagerne om procedurer for hvorledes man gennemfører bestemte processer. Brugsanvisninger og *definitioner er typiske instruktioner.

intenderet læser, se *adressat

intenderet modtager, se *adressat

intensiv definition

*definition der med anførsel af den nærmeste art og de adskillende kendemærker angiver begrebsindholdet, fx *derivat er et ord dannet ud fra en *stamme ved et afledningsmorfem.*

interaktion (sproglig interaktion), se *envejs- og tovejskommunikation

interjektion (udråbsord)

ordklasse som ikke bøjes, som optræder som selvstændig ytring, men som ikke kan analyseres i yderligere dele, fx *Hej! Av! Bvadr!*

interpunktion, se *tegnsetning

intetkøn, se *genus

intonation

tonegangen i sætninger og udtryk; den eneste forskel mellem de to følgende sætninger er intonationen: *Han gjorde det ikke.* over for: *Han gjorde det ikke?*

intransitive verber

verber der ikke har direkte objekt eller som ikke kan sættes i passiv, fx *sove, komme, resultere i, være, svømme, veje, virke.* Til de intransitive verber regnes således 1) verber der ikke kan have objekt, fx *sove, svømme,* 2) verber der betyder 'være lig med' og som tager prædikativ med konkræns til subjektet, fx *være, veje, virke,* bevægelsesverber der tager et obligatorisk stedsadverbial, fx *komme hjem, gå ud, rejse til Kina,* og verber med middelbart objekt (præpositionsobjekt), fx *resultere i, tænke på, stole på, trække i.* Verber der tager direkte objekt og som kan passivvendes er *transitive verber.

invektiv

skældsord, fx *Din store lort, kraftidiot, møgso.*

inversion

omvendt ordstilling, det forhold at det finite verbum står før subjektet, fx i spørgsmål *Kommer han?*, imperativ *Gå du bare,* og sætninger hvor et andet led end subjektet står i sætningens fundament *Derfor kom han ikke.*

ironi

ytring som afsenderen tager afstand fra ved at markere den som semicitat, ytring hvor afsenderen uden inkvit eller anden anførelse meddeler et ekko af en andens udsagn og samtidig, ved *nonverbal kommunikation (mimik, toneleje) eller den indkalkulerede *kontekst markerer sin holdning (attitude) til dette udsagn, således at modtagerne for at finde det relevante sigte med ytringen, må opfatte at afsenderens tager (mere eller mindre) afstand fra det udsagn som ytringen er et ekko af. Præsuppositionsfejl som afsenderen regner med at modtagerne gennemskuer.

Ironi kan kun bestemmes i forhold til en virkelig konkret afsender og virkelige modtagere; en tekst kan ikke være ironisk uafhængigt af situationen den ytres i. Eksempel fra Danmarks Radio 27/4 1995 kl. 7:15, program 3; radioavisspeakeren siger: *Vi bringer en advarsel; melodi og tekst kan sætte sig på hjernen. Sluk radioen før det er for sent!*

Romantisk ironi er forfatterens bevidste brud på illusionen om at den fiktive historie (og eventuelt en eksplicit personal fortæller) er virkelige, ofte ved at de omtalte personer i en fortælling selv taler om den fortælling som de indgår i, fx *Og nu maa jeg bort. Det kan gerne være, jeg kommer igen, men ikke i denne Komædie. (Hun rider ud.)* Karen Blixen: *Sandhedens Hævn. En Marionetkomædie, 2. scene.*

isotopi

det betydningsfelt der er fælles for de betydningsvarianter (af *polyseme ord) der på grund af *kohærens aktualiseres og dominerer i en tekst (*iso* betyder 'samme', og *topos* betyder 'sted').

Alle ord der forekommer i et tekstforløb bliver gjort entydige (monosemieret) ved de isotopier som ordenes dominerende betydningsvarianter indgår i. Som regel vil der i en (sag-)tekst kun være én isotopi som alle ordene hører til, dvs. én type af situation som alle ordene i en tekst kan henvise til. I kunst og vittigheder vil der derimod være kompleks isotopi, dvs. flere semantiske felter hvor flere af ordene kan høre til, således at de bevarer deres flertydighed, fx *Hvorfor kan en hest ikke blive elektriker? - Det er fordi den taber pærerne. Hvad er højest: Rundetårn eller et tordenskrald?*

iterativt aspekt, se *aspekt

jargon

udtales [sjarRgong]; særlig sprogform brugt af mindre gruppe, fx en familie, en kreds af kunstnere, en sportsklub; se også *argot og *slang.

juridisk sprog, se *kancellistil

kanal

de fysiske og sociale arrangementer der gør kommunikationen mulig, dvs. dels *mediet, det tekniske arrangement der gør overførslen af meddelelsen mulig, fx telefon, radio, tv, båndoptager, brev, dels den sociale situation der skaber de sociale rammer for kommunikationen og som definerer parternes sociale relationer til hinanden, fx undervisningssituationer i en skole, de politiske forhandlinger i folketinget, private handelsbreve. Grænsen mellem de tekniske og de sociale sider af kanalen er ikke skarp, for tekniske arrangementer fungerer kun fordi de er reguleret ved lov om hvilke regler der gælder for kommunikationen gennem kanalen. Al kommunikation foregår gennem en eller anden kanal, og kanalen sætter altid grænser for hvorledes kommunikationen kan foregå.

kancellistil

stil anvendt især i officielle skrivelser, love, domme, bekendtgørelser, cirkulærer m.m. med strengt logisk opbygning og derfor ofte dyb *underordning og *syntetisk ordstilling. *Kancelli* betegnede indtil 1849 et regeringskontor; det kommer af det lat. ord *cancelli*, der betyder skranker. En nyere betegnelse for stilen er *skrankesprog*. Stilen anvendes dog også uden for den offentlige administration, fx af arbejdsmarkedets parter, og den kaldes derfor også for *ping- og pampersprog*.

kapitæl

skrifttype der af form er store bogstaver, men af samme størrelse som små bogstaver: KAPITÆLER; de bruges især i engelske tekster til fremhævelse af ord, hvor danske tekster bruger *kursiv, *spatiering eller understregning. I lingvistikken bruges kapitæler som notationsform for *semer og *semantiske roller. Læg mærke til forskellen på KAPITÆLER og VERSALER.

karakteristik

tekstelement med en *fremstillingsform hvor *afsenderinstansen vurderer og fremhæver de særegne træk ved en sag.

Med en redegørelse vurderer afsenderinstansen en person, en organisation eller et landskab; kompositionen er typisk ordnet efter helhed og dele, ydre og indre, form og funktion, objektivt og subjektivt. En personkarakteristik eller personschildring er mere subjektiv end en personbeskrivelse og et signalement.

kasus

På andre indoeuropæiske sprog (fx latin, tysk, russisk og oldnordisk) kan substantiver bøjes i kasus som nominativ, vokativ, akkusativ, genitiv, dativ og ablativ med hver deres betydning og funktion. Se *pronomen og *semantisk rolle.

kataforisk, se *anafor

katakrese

sammenstilling af to *metaforer (ofte for det samme) hvis kildeområder er indbyrdes uforenelige, fx *Ideen er et dødfødt barn der er løbet ud i sandet; det er dråben der slår hovedet på sømmet; tidens tand læger alle sår.*

katatagme

en syntaktisk helhed af to led som indgår i *neksus med hinanden, dvs. hvor ingen af dem kan fungere som den helhed de er dele af. Typiske katatagmer er *præpositionsforbindelser og sætninger.

kausale argument, det

*argument som er det grammatiske *subjekt for *transitive verber i *aktiv og betegner den entitet som forårsager det som beskrives ved *prædikatet + det *fundamentale led, fx *[Hun]_K kastede [bolden]_F ud i vandet; [De]_K så [ham]_F ikke; [Hun]_K fortalte ham [at han straks skulle gå]_F, [Hun]_K gav [bogen]_F til ham.* Sætninger med det kausale argument som subjekt, **K-P_{akt}-F**, kan parafraseres med at '**K** gør (eller forårsager) at **F-P_{pas}**', fx *hun gjorde at bolden kastedes ud i vandet; de gjorde at han blev set; hun gjorde at han forstod at han straks skulle gå.*

Det kausale led kan have en af følgende *semantiske roller: *AGENT, *KRAFT.

kerneled

det obligatoriske led i et *hypotagme som *adleddene er underordnet. Det kan være et adverbial, fx *min nye pc fungerer ikke specielt godt*, et adjektiv, fx *min nye pc er ualmindelig god*, eller et substantiv, fx *jeg har købt en ualmindelig god pc*.

kiasme

stilfigur; gentagelse af en toleddet semantisk størrelse med krydsstilling af leddene (ab-ba), fx *De, som vil synes lærde for Daarer, synes Daarer for Lærde; Hold Dem til Volvo - den holder til Dem* (det første er også eksempel på en syntaktisk parallelisme).

kliche

forslidt, ofte metaforisk, udtryksmåde eller frase fx *livet er ikke lutter lagkage, træde ind i de voksnes rækker, han har fået et ord med på vejen*. Se også *katakrese.

klusil

lukkelyd, *konsonant artikuleret med læbelukke /p, b/, tungespidslukke /t, d/ eller bagtungelukke /k, g/.

kløvning, se *sætningskløvning

kode, se *paradigmatisk

kodeskift

skift mellem to sprogvarieteter som samme sprogbruger behersker, men normalt bruger til forskellige ting og i forskellige situationer. Børn der både taler *dialekt, i hjemmet, og *regionalsprog, i skolen, kan midt i en sætning skifte fra regionalsprog til dialekt hvis samtalen pludselig handler om et kæledyr eller noget andet fra hjemmet. Folk der arbejder med fx edb kan pludselig anvende engelske ord midt i en dansk samtale, hvis de ikke kan forklare det på dansk. Kodeskift er lige som *stilbrud interessante for sprogvidenskaben fordi det viser konflikter i sprogenes liv i samfundet.

kohærens

den sammenhæng der etableres i et tekstforløb ved at alle de *frie (semantiske) morfemer i en af deres betydningsvarianter, hører til samme semantiske felt, og dermed henviser til og forudsætter den samme type af omtalt situation. Se også *kohæsion.

Kohærens består i semantisk overensstemmelse mellem *prædikates semantiske selektion og *argumenternes semantiske type. Som subjekt for prædikatet *skyldes* selekteres fx led af typen [SAGFORHOLD], udtrykt med en *at*-sætning, eller et (verbal)substantiv, og ikke led af typen [PERSON]: *Det kan skyldes en misforståelse at han ikke er kommet*, eller *Hans fravær skyldes en misforståelse*. Det er ikke kohærent at sige *Direktøren skyldes en misforståelse*.

I *metaforer er der uoverensstemmelse mellem hvad prædikatet selekterer, og den type som argumentet hører til, således at man forstår at det ene ord skifter betydning så det hører til det andets betydningsfelt, fx *Man må gerne røre med øjnene, men ikke se med fingrene*. Udtrykket *røre med øjnene* kommer til at betyde 'se'.

Ved kohærensens entydiggøres (monosemieres) de ellers som regel *poly-
 seme (flertydige) ord af hinanden på grund af den dominerende *isotopi, det
 fælles betydningsfelt. Der er i frasen *det høje C* kohærens mellem *høj* i
 betydning 4 'tæt på toneskalaens top' og *C* i betydning 2 'første tone i den
 naturlige durskala'; isotopien for betydningsvariant 4 af det ene ord og
 betydningsvariant 2 af det andet er: 'lyd'. På grund af denne kohærens opfatter
 man i *det høje C* slet ikke ordet *højs* betydning 1 'som rager langt op', der til
 gengæld er den eneste betydning man opfatter i frasen *et højt tårn*, hvor der
 er kohærens mellem *høj* og *tårn* inden for betydningsfeltet 'op i rummet'. Man
 opfatter i *det høje C* heller ikke betydning 1 af *C*, nemlig 'det 3. bogstav'.

I ikke-fiktive tekster vil teksten normalt blive entydiggjort fuldstændig på
 grund af kohærensens, men i kunst og vittigheder opretholdes ordenes fler-
 tydigheder også i teksten, således at de kan høre til to betydningsfelter
 (dobbelt isotopi), fx *Hvorfor kan en hest ikke blive elektriker? - Fordi den
 taber pærerne!* og romantitler som: *Gift, Brud, Lammet*.

kohæsion

den sammenhæng der etableres i et tekstforløb ved hjælp af henvisninger fra
 de bundne (grammatiske) morfemer i teksten til de samme specifikke tider,
 steder, genstande og personer i den omtalte verden. Se også *kohærens.

Kohæsion skabes ved at afsenderen med *gammel information (i bekendt
 form) *anaforisk henviser til specifikke ting og forhold som allerede er kendt
 af modtagerne, fordi de har været introduceret og meddelt som *ny informa-
 tion tidligere i teksten. Kohæsionen i følgende tekststykke *Der var en gang
 en mand. Han boede i en spand.* etableres ved gentagelse af præteritums-
 formen, *var* og *boede*, og ved pronominel henvisning (ækvivalent gentagelse)
 fra *han* til *mand*.

kolon

tegn 1. foran *direkte tale, fx *han sagde: "Nu giver jeg hende sutteflasken!"*;
 2. foran forklaringer, fx *Solist: Anne-Sophie Mutter*; 3. mellem forfatternavn
 og titel, fx *Goethe: "Willkommen und Abschied"*. Se *Retskrivningsordbogen*
 § 58. Kolon må ikke forveksles med *semikolon.

kommatering

en underafdeling af *tegnsætning; komma bruges til at adskille dele af
 *helsætningen. I dansk har vi for tiden to forskellige kommateringssystemer:
grammatisk komma (der afgrænser ledsætninger og andre selvstændige led)
 og *pausekomma* (der afgrænser parentetiske og selvstændige led), se

Retskrivningsordbogen §§ 46-52 og 53-57; Dansk Sprognævn arbejder på, at der indføres et enkelt system: *enhedskomma*.

kommentar (fortællerkommentar)

*fremstillingsform hvor afsenderinstansen uden for det omtalte tid vurderer de omtalte begivenheder. Kommentarer i en *beretning eller en *fortælling viser at afsenderinstansen har bagudsyn (se *fortælletempo) på de omtalte begivenheder. Kommentarer er *metasprog i forhold til det omtalte. Moralen i slutningen af en historie er en typisk kommentar.

kommentartid

*fortælletempo hvor fortælleiden går, uden at den fortalte tid går, hvor der kun kan være bagudsyn, og hvor en *implicit *afsenderinstans træder frem ved sin *karakteristik og *vurdering af det fortalte.

kommunikationsmodel

model for hvilke faktorer i *kommunikationssituationen der er vigtige i forbindelse med tolkning og beskrivelse af tekster. Der findes mange forskellige kommunikationsmodeller der hver hviler på sin teori om sprog og kommunikation, og som hver har til formål at belyse bestemte sider af kommunikationen. Der er også på dette område en meget stor terminologisk forvirring, fx kan man finde betegnelser som *modtager*, *adressat*, *destinataire*, *receiver*, *2. person*, *subjekt*, *den Anden*, *intenderet modtager*, *modtagerperson* om et fænomen som kan være, men ikke nødvendigvis er, det samme. Hvis man i tekstanalyser bruger kommunikationsmodeller, anbefales det at man anfører hvilken kommunikationsmodel man bruger.

kommunikationssituation

den konkrete historiske situation hvor et stykke kommunikation finder sted. Kernen i kommunikation er en *tekst eller en *ytring. Denne tekst (ytring) er afhængig af en række faktorer i kommunikationssituationen: 1. *afsenderen, der med hensigt har produceret teksten; 2. sagforholdet, som teksten er om; 3. *modtageren, som af interesse opfatter og forstår teksten, 4. *kanalen, dvs. dels *mediet som er det tekniske arrangement der gør overførslen af meddelelsen mulig, og dels den sociale situation, som skaber sociale rammer for kommunikationen og definerer parternes sociale relationer til hinanden, og 5. sproget, som begge parter må beherske.

I tekstanalysen finder man, som observatør der står uden for kommunikationssituationen, hvorledes den konkrete tekst afspejler og forudsætter den

situation den er blevet til i, og hvorledes viden om kommunikationssituationen er styrende for kommunikationsparternes tolkning af teksten.

kommutation

det forhold, at en ændring på udtrykkssiden medfører en ændring på indholdssiden. Der er kommutation mellem fx /m/ og /n/, hvilket ses af ordene /mat/ og /nat/. De to sproglyd er kommutable (betydningsadskillende), og ordparret *mat:nat* kaldes et kommutationspar. Dette er kriteriet på at /m/ og /n/ er to forskellige fonemer. Omvendt er der ikke kommutation mellem /a/ og /" / i /nat/ og /n" t/, og /a/ og /" / opfattes derfor som varianter af samme fonem.

komparation

gradbøjning, *adjektivisk bøjningskategori hvis elementer er *positiv, *komparativ, *superlativ, fx *sød - sødere - sødest, stor - større - størst, god - bedre - bedst*.

komparativ

adjektivform der realiseres med morfemet /-(e)re/ eller sammensat med ordet *mere*. Indgår i bøjningskategorien *komparation sammen med *positiv og *superlativ. Komparativ angiver en egenskabs styrke eller grad i forhold til en enkelt eller bestemte andre, fx *Peter er klogere end Jens og Hans; mit hus er ældre end dit*. Komparativ kan også betegne en relativ høj grad, *en ældre dame* er ældre end gennemsnittet af damer, men yngre end *en gammel dame*.

kompensatorisk undervisning

undervisning, hvor man ved særlige metoder og hjælpemidler søger at kompensere for elevens handicap. Mens kompensatorisk undervisning anses for positivt, når det drejer sig om elever med fysiske og psykiske handicap, har det været omstridt at give den type undervisning til børn, der blev anset for at have sociale handicap: sorte i USA, arbejderklassebørn i Europa.

kompetens, se *sprogbygning og sprogbrug

komplekst sprog

sproglig *stil(art) der er svær at læse og forstå, sprog med høj *lix eller *lop. Komplekst sprog er karakteristisk ved mange ord per punktum fordi det indeholder mange *ledsætninger per *helsætning, ledsætninger af stor underordningsgrad, store *nominale led, mange *sætningsord (skjulte sætninger),

*syntetisk ordstilling, lavfrekvente ord og *fremmedord, *abstrakt, *generelt og *formelt sprog.

Eksempel på komplekst sprog: *Selskabet er berettiget til uden varsel - og uden at abonnenten herved fritages for at betale afgifter, der påhviler ham, indtil abonnementet fra hans side kunne have været bragt til ophør ved opsigelse - at lukke alle abonnentens telefoner og borttage apparater og ledninger, når abonnenten ikke overholder abonnementsbetingelserne og ikke rettidigt betaler selskabets tilgodehavende, herunder afgift for optagelse i telefonbogen, eller post- og telegrafvæsenets tilgodehavende for rigssamtaler, telegrammer og telefonafgifter.*

komplement, se *nominal

komplementær distribution, se *distribution

komplementær modsætning, se *antonymi

komponent, semantisk, se *sem

komposition (disposition)

struktur af sekvenser (forløbsdele) i en tekst. Kompositionen findes i en tekst ved at man inddeler hele teksten i umiddelbare bestanddele, fx i kapitler, disse inddeles igen i umiddelbare bestanddele på 2. niveau, fx afsnit, afsnittene i underafsnit (3. niveau), underafsnit i paragraffer, paragrafferne i sætninger.

Kompositionen kan være angivet eksplicit i en indholdsfortegnelse, *disposition, der kan være organiseret på en af to måder; enten markeres 1. niveau med romertal, 2. niveau med store bogstaver, 3. niveau med arabertal, 4. niveau med små bogstaver, 5. niveau med små romertal, og et evt. 6. niveau med græske bogstaver; eller også markeres alle niveauerne med et decimaltal med punktummer imellem: 2, 2.1, 2.3.24, 2.3.24.1 osv.

Hver enkelt sekvens hænger sammen med nabosekvenserne på samme niveau med konnektionsrelationer som 'og', 'men', 'så', 'mens', 'derfor', 'fordi', 'følgelig', 'for', 'fx', 'nemlig', 'muliggør', 'forudsætter'. Disse relationer kan være markeret eksplicit ved ord som *og, men, så, mens, derfor, for, fx og nemlig* (polysyndese), eller være implicitte og forudsatte, således at læserne selv må regne ud hvilken relation der er tale om, fx *Hun kunne ikke sove; hun var syg* (asyndese).

Der findes for forskellige *genrer og *fremstillingsformer faste kompositionsmønstre, fx for

beretning:

INDLEDNING
muliggør:
 EPISODE
 (KOMPLIKATION
derfor:
 REAKTION)
følgelig:/for:
 SLUTNING

avisartikel:

OVERSKRIFT
nemlig:
 (RUBRIK
nemlig:
 SPECIFIKATION AF HVEM
og:
 SPECIFIKATION AF HVAD
og:
 SPECIFIKATION AF HVOR
 osv)

kompositum (sammensætning)

ord som man danner ved at sammensætte to eller flere frie *morfemer (eventuelt også kombineret med *derivativer); komposita er altid to-leddede, men hvert led kan igen være to-leddet i flere grader, fx *bog-hylde*, *pære--brænde-vin*, *høj-skole--for-stand-er*.

kongruens

*syntagmatisk relation mellem to eller flere ord i den sproglige kæde, således at et morfologisk element forudsætter samme element i kædens andre ord, fx pluralismorfemet i *god-e*, *gaml-e*, *velerhverved-e rettighed-er*.

konjunktion (bindeord)

småord der binder ord, sætningsled og sætninger sammen. Deles i samordnende: *da* (årsag), *for*, *thi*, sideordnende: *og*, *eller*, *men*, og underordnende der indleder nominale ledsætninger: *at*, og adverbielle ledsætninger: *da (tid)*, *fordi*, *efter at*, *eftersom*, *hvis*, *når*, *om*, *selv om*, *skønt*, *som*, *da (tid)*, *mens*.

konjunktiv

verbal modusform som i mange sprog (fx tysk) udtrykkes ved særskilte bøjningsformer. Konjunktiven udtrykker en blot tænkt antagelse, eventuelt en antagelse mod virkeligheden (irrealis). I dansk findes konjunktiv ikke mere som bøjningsform. I stedet anvender vi fx præteritum af modalverber og hjælpeverber til at angive tænkte eller irreelle antagelser. Fx *skulle uheldet ske*, *er vi heldigvis godt rustet*; *hvis nogen måtte have noget at indvende*; *havde han bare været her*, *så var uheldet ikke sket*. Den verbalform vi har bevaret i dansk i udtryk som *kongen leve*, *fanden tage ham*, bør ikke kaldes konjunktiv, men *optativ.

konklusion

i al almindelighed slutningen på en tekst. I *argumentation den *påstand som afsenderen søger at overbevise modtagere om, hvis de ikke er overbevist på forhånd.

konkret objekt (KONKRET OBJEKT, KOB, patiens)

*semantisk rolle for et *argument der betegner størrelse som indgår i og evt. påvirkes af handlingen, ofte udtrykt med et *nominal som det *fundamentale argument, fx *Hver dag trak en af Sønnerne [Geden] ud paa Marken for at græsse*.

konkret sprog

sprogligt *stilelement hvor afsenderen har valgt at henvise til ting og personer med specificerede *underbegreber snarere end omfattende *overbegreber, fx *wienerstole* frem for *møbler*, *rusten cykel* frem for *transportmiddel*, *relationsadverbium* frem for *ord*.

Ordet *konkret* kan dog også anvendes i en anden betydning, nemlig: 'håndgribelig'; ord (især substantiver) der betegner noget sanseligt og håndgribeligt som kan identificeres i rum, fx *grus*, *Holger Danske*, *kopimaskine* siges at være konkrete i modsætning til ord som henviser til fænomener i tid eller begreber, fx *tilfangetagning*, *kærlighed*, *størrelse*, der siges at være abstrakte. En hyppig form for metafor siges at være konkret for abstrakt, *lovens lange arm*. Læg mærke til at de to betydninger af ordet *konkret* ikke har noget med hinanden at gøre.

Ordet *konkret* er sammensat af latin *con* 'med' og *crescere* 'vokse' og betyder efter sin oprindelse 'sammenvokset'. I denne etymologi kan man se forbindelsen mellem de to omtalte betydninger: det specificerede er konkret fordi det er sammenfatningen af mange abstrakte bestemmelser, og det håndgribelige er konkret fordi det vokset sammen af mange fysiske dele.

konnotation

medbetydning, bruges af nogle forfattere om de dele af ordenes (især substantivernes og verbernes) betydning som er *forudsat information, fx afsenderens vurdering eller det *stillag ordet hører til i.

*Synonymer har samme *denotation, men forskellige konnotationer, fx henviser ordene *ganger*, *hest*, *krikke* og *øg* til samme dyr, men *ganger* forudsætter en høj vurdering og hører til i romantisk og høvisk litteratur, *krikke* og *øg* forudsætter lav vurdering og hører til i *slang eller *talesprog; *hest* hører til *normalsproget og det har ikke så mange konnotationer. Således har de fire synonymer forskellige konnotationer.

I semiologien bruges ordet *konnotation* om hele den forudsatte og underforståede kulturelle baggrund for brugen af tegn, og angiver således den bagvedliggende ideologi for en tekst.

konsonant (medlyd)

lyd der (modsat *vokaler) dannes ved hæmme eller lukke af luftstrømmen med tungen mod ganen og med eller uden klangfylde (sonoritet). Konsonanter forudsætter vokaler, dvs. konsonanter kan på dansk ikke optræde i en stavelse uden at der er en vokal til stede, man kan fx ikke have en stavelse som /krk/. På dansk regner man med at der er følgende konsonanter: /p/, /t/, /k/, /b/, /d/, /g/, /ð/, /l /, /j/, /l/, /r/, /s/, /f/, /v/, /h/, /m/, /n/, /t/, /ʃ/.

kontamination

(af latin *contaminare* fordærve ved sammenblanding; smitte) sammenblanding af to ord eller udtryk, fx *hele sagen er et dødfødt barn, der er løbet ud i sandet; omforandring* (= sammenblanding af *omdannelse* og *forandring*).

kontekst (context, cotext)

de forløbsmæssige omgivelser på samme (analyse)niveau som en sproglig sekvens optræder i, når den indgår i en ytring. Konteksten til *fonemet /æ/ i ytringen *Hun tabte mål og mæle* er fonemerne /m/ og /l/ /e/; konteksten til fleksivet *-te* i ytringen *De spøjte ofte med det* er stammen *spøjg-*; konteksten til adverbiet *ofte* i samme ytring er *sætningsledene *De spøjte _____ med det*; konteksten til *sætningen *Han boede i en spand* i ytringen *Der var en gang en mand. Han boede i en spand, og spanden var af ler. Konen vasked' bleer.* er sætningerne: *Der var en gang en mand. _____, og spanden var af ler. Konen vasked' bleer.* Konteksten til ytringen *March!* er kommunikationssituationen med afsender og modtager og deres sociale relationer; dette sidste kaldes af nogle for *cotext*.

Betydningen eller meningen af en sproglig sekvens er i høj grad afhængig af konteksten, og nogle sekvenser optræder kun i bestemte kontekster, de har en bestemt *distribution i omgivelserne, fx optræder *konsonanter kun sammen med mindst én vokal i en stavelse. Et substantiv optræder kun som subjekt i neksusforbindelse sammen med et finit verbum i en sætning; ordet *høj* kan kun have betydninger 'som rager langt op' i kontekster der indeholder ord fra samme *isotopi og betegner genstande i rummet. Ytringen *March!* optræder kun som en vellykket sproghandling (ordre) i en situation hvor den ene har magt over den anden.

kontradiktorisk modsætning, se *antonymi

kontrast

*tekstelement, hvor man sammenligner to ting der er *modsætninger, dvs. *underbegreber til samme *overbegreb, fx *gammel og ung - pige og dreng* for at belyse forskelle og ligheder. Kontrast står i modsætning til *analogi og *sammenligning, hvor man sammenligner to ting, der ikke er modsætninger (fx *pige med rose*), fordi de ikke er underbegreber til samme overbegreb.

kort tillægsform, se *perfektum participium.

kraft (KRAFT, KRA, ikkeintentionel årsag)

*semantisk rolle for et *argument som betegner et fænomen der forårsager handlingen, ofte udtrykt som det kausale argument, præpositionsforbindelse (adverbial), eller som ledsætning ...*som blev ramt [af bolden]*.

kronolekt, se *alderssprog

kursiv

skrift der ser *således* ud, hældende skrift med forbindelse mellem de enkelte bogstaver, alm. i håndskrift, brugt som fremhævelse i trykskrift; *kursiv* betyder på latin *løbende* (skrift). I sprog- og tekstvidenskab bruger man *kursiv* til at markere eksempler og bogtitler (og i mangel af *kursiv* bruger man understregning).

kæde, se *syntagmatisk

køn, se *genus

kønssprog

sprogform karakteriseret af det køn, den talende tilhører (i mindre grad den skrivende). Det er i dansk karakteristisk, at mænd har mere slang og flere eder og kraftudtryk i deres sprog end kvinder.

lang tillægsform, se *præsens participium

langue, se *sprogbygning og sprogbrug

layout

udkast, prøveopstilling til, tilrettelæggelse af tekst, annonce o.l.; at *layoute* er at tilrettelægge, designe, vælge sats for og opsætte en tekst, der skal trykkes - med *brødtekst, afsnit, *rubrikker, billeder, billedtekster mv. Stort

nyt afsnit markeres med blanklinje og manglende indryk; lille nyt afsnit markeres med indryk uden blanklinje.

ledfølge, se *sætningsskema

ledstilling, se *sætningsskema

ledsætning (bisætning)

*sætning der indgår som led i en anden sætning eller i et andet led (fx et *nominal). Ledsætninger har normalt strukturen $k|n \ a \ v|V \ N \ A|$.

Ledsætninger kan være *nominale (udsagnsbisætninger, spørgebisætninger) fx *Jens hævdede, at han aldrig havde set røveren*, adjektiviske (relativsætninger med *som, der* eller \emptyset) *manden, som går derovre, kender jeg*, eller adverbielle, *du må gå i byen, når du har læst dine lektier*, herunder tidsbisætninger med *da, når, mens, idet, før, efter ...*, årsagsbisætninger med *fordi, eftersom, da ...*, betingelsessætninger med *hvis, såfrem ...*, indrømmelsesbisætninger med *selv om, skønt ...*, følgebisætninger med *så at ...* og hensigtsbisætninger med *for at ...*

I traditionel grammatik har man begrebet bisætning, som ofte bruges synonymt med ledsætning. Det er imidlertid praktisk at sondre mellem funktionskategorien ledsætning og formkategorien bisætning. Visse typer ledsætninger i dansk har således hovedsætningsstruktur fx *Lise sagde, at Peter kunne hun ikke fordrage*.

leksem (leksikalsk ord)

type af (eventuelt bøjede) løbende ord der har samme stavemåde, som afgrænses af blanktegn (fordi det består af stamme plus derivativer og fleksiver), og som kan opføres i en ordbog, fx *høj, i, Peter, genfortælle*.

Leksemer er som regel *polyseme, dvs. eksemplarerne af leksemet i forskellige *ytringer og *kontekster kan have forskellige betydningsvarianter, fx er *høj* et leksem, der har samme stavemåde, men forskellige bøjningsformer og forskellige betydningsvarianter i *et højt tårn, de højeste idealer, det høje C, et højt tordenskrald*.

To forekomster af et ord med samme stavemåde, men hørende til forskellige ordklasser, siges at være *homonymer og være eksemplarer af hvert sit leksem, fx er *høj* et substantiv i *Gå til højre efter den lille høj*, men et adjektiv i *denne tone er ikke så høj som den anden*.

Leksemer anføres i ordbøger som regel i den ubøjede form (grundformen, stamformen) for den pågældende ordklasse, fx står der i ordbogen kun *høj*

adjektiv, skønt ordet i konkrete ytringer kan findes i formerne *høj, højt, høje, højere, højst, højest, højeste*.

I ordbøger opføres (og alfabetiseres) leksemer efter deres udtryksside og ordklasse, og den polyseme indholdsside vil så være beskrevet ved nummererede alternative betydninger: *høj, -en, substantiv, 'bakke'*. *høj, adjektiv, 1) 'som rager langt op', 2) 'som har stor kvalitet', 3) 'som er tæt på toneskalaens top', 4) 'som lyder kraftigt'*.

lingvistik, se *sprogvidenskab

litot(e)

*stilfigur, forsættlig formindskelse, underdrivelse, "understatement" - afsvækkende omskrivning, fx *bogen er ikke så ringe* i betydningen *fremragende*. Som regel er det litotiske udtryk negeret. Meningen med en litot(e), som ikke er den bogstavelige mening, finder modtagerne ved at søge efter en mening med udtrykket som har et *relevant *sigte i *konteksten.

litterær stil, se *stil

litterært symbol

*metafor i et litterært værk hvor hele teksten opfattes som kildeområde og metaforens mening på målområdet derfor er ganske udefineret, fx er kufferten et litterært symbol i H.C. Andersens *Den flyvende kuffert*.

lix

forkortelse for læsbarhedsindex, metode til ved simple optællinger at regne ud hvor svær en tekst er at læse for læserne. Man tæller lix ved 1) at finde det gennemsnitlige antal ord per punktum (spørgsmålstegn eller udråbstegn), 2) det gennemsnitlige antal lange ord (ord på syv bogstaver eller mere) per 100 ord, og 3) lægge de to tal sammen og afrunde til et helt tal. Dette tal skal så vurderes i forhold til følgende skala, hvor fx *let* dækker området 25-35:

Lix-skala:

10	20	30	40	50	60	70	80
	meget let	let	middel	svær	meget svær		
	børnelitt.skønlitt.		aviser	saglitt. faglitt.			

...

Lixen for leksikonartiklen om *konnotation* udregnes således: antallet af ord: 119; antallet af punktummer (spørgsmålstegn eller udråbstegn): 4; ord per punktum: $119/4 = 29,8$; antal lange ord: 41; lange ord per 100 ord: $100 \times 41/119 = 34,5$; lix: $29,8 + 34,5 = 64$. Teksten er altså meget svær at læse.

Lix registrerer ikke årsagerne til at en tekst er svær at læse, men kun symptomerne på det; det giver derfor ikke så god mening at tælle lix på meget korte tekster (som eksemplet), og man kan ikke lave en tekst lettere at læse ved kun at bestræbe sig på at sætte lixen ned. En lettere måde at udregne læsbarheden er *lop.

logisk hensynsled (adjekt)

nogenlunde det samme som det *indirekte argument.

logisk objekt

objektet for transitiver verber og subjektet for transitiver verber i passiv, nogenlunde det samme som det *fundamentale argument.

logisk subjekt

subjektet for transitiver verber i aktiv, nogenlunde det samme som det *kausale argument eller subjektet for intransitive verber, nogenlunde det samme som det *fundamentale argument.

logisk udsagn, se *prædikation

lokativ, se *location

lop

forkortelse for lange ord per punktum, metode til ved simple optællinger at regne ud hvor svær en tekst vil være at læse for læserne. Men tæller lop ved at udregne antallet af lange ord (ord på 7 bogstaver eller mere) per punktum (spørgsmålstegn eller udråbstegn). Dette tal kan sættes i forhold til følgende skala, hvor *let* dækker området 2-3, *middel* 3-4,5 og *svær* 4,5-6,5 :

Lop-skala:

1	1,5	2	2,5	3	3,5	4	4,5	5	5,5	6	6,5	7	7,5	8	8,5	9
meget		let		middel				svær				meget svær				
let børne-		skøn-		dag- og uge-				sag-				fag-				
litt.		litt.		blade				litt.				litt.				

...

Lop for leksikonartiklen for *konnotation* regnes ud på følgende måde: antallet af lange ord: 41; antallet af punktummer (spørgsmålstegn eller udråbstegn): 4; lop: $41/4 = 10,3$, teksten er altså meget svær at læse.

Lop registrerer ikke årsagerne til at en tekst er svær at læse, men kun symptomerne på det; det giver derfor ikke rigtig mening at tælle lop på meget korte tekster (som eksemplet), og man kan ikke lave en tekst lettere at læse

ved kun at bestræbe sig på at sætte loppen ned. En anden, mere besværlig måde at udregne læsbarheden er *lix.

lydlov

ordet lydlov anvendtes tidligere for den regelmæssighed, hvormed visse lydændringer i et sprog foregår. Nu taler man i stedet for om faste, regelmæssigt optrædende korrespondenser (modsvarigheder) i sprogenes lydsystemer, fx svarer *p* i latin, *pes* og *pater* til *f* i nordisk, fx *fod* og *fader*.

lydskrift

skrift, der med særlige tegn som fx [C, ð, †], som gengiver de lydlige udtryksmidler i talesprog og meddelelser, hvilke sproglyde der er blevet brugt til at overføre betydningsindholdet, uden direkte at tage stilling til betydningen. I lydskrift skrives *homonymer som *bunde* og *bonde*, *vender* og *venner* ens, mens alfabetisk ens ord som *korset* og *korset* skrives forskelligt [RkårsCd] : [kårsæd]. For at tydeliggøre, at man skriver lydskrift, sættes tegnene i reglen i [...] skarp parentes.

længde

de danske vokaler kan enten være korte eller lange: *læse* : *læsse*; *mase* : *masse*. I lydskrift markeres længde med en prik efter vokalen *læse* /læ·sC/, mens korthed ikke markeres: *læsse* /læsC/.

I almindelig skrift er lang vokal i indlyd normalt markeret ved efterfølgende enkeltkonsonant, kort vokal ved dobbeltkonsonant, som i eksemplerne ovenfor; denne forskel bortfalder i udlyd: *læs* : *læs*, /læʂs/ : /læs/. - Dansk har, i modsætning til svensk og norsk, ikke længde på konsonanter.

læsbarhed, se *lix og *lop

læserperson, se *adressat

låneord

ord, der optages i et sprog fra et andet, specielt om ord, der i den grad er gået ind i sproget, at de ikke længere føles som fremmede, fx *rig*, *embede*, *papir*, *regnskab*, modsat *arveord og *fremmedord.

majuskel

stort bogstav i hånd- og trykskrift, fx M, K, modsat *minuskel; se også *kapitæl og *versal.

manchet

i avissprog: kort indholdsangivelse sat (ofte med *fed eller halvfed) foran kronik, længere artikel o.l.

massekommunikation

kommunikation hvor en enkelt afsender (evt. en organisation), uden mulighed for tovejskommunikation (andet end telefonafstemning o.l.), kommunikerer med en masse anonyme modtagere på en gang. Radio, fjernsyn, aviser og blade er eksempler på massekommunikation. I den politiske offentlighed kræver normen for massekommunikationssproget eksplicite, almene, formelle, abstrakte, saglige og rationelle sprogformer. I den kulturelle sfære kræver normen explicitte, almene og formelle sprogformer, men også konkrete, personlige og emotive sprogformer. Se også *nærprog og *fjernprog.

materiale (MATERIALE, MAT)

*semantisk rolle for en *satellit som betegner materiale der medgår til handlingen, ofte udtrykt med en *præpositionsforbindelse som *adverbial, fx *De skulle alle sammen leve [af gedens mælk]*.

medium (fx elektroniske medier)

teknisk arrangement der muliggør kommunikation i tid og rum ud over *ansigt til ansigt-situationer: bogtryk, telegraf, telefon, radio, film, fjernsyn, grammofon, båndoptager, video, pc, pc-netværk. På grund af de varierende vilkår for kommunikationsparterne i de forskellige tekniske medier bliver sproget i dem også forskelligt.

medium (tale og skrift)

sætninger og ytringer i det samme sprog kan udtrykkes i to forskellige fysiske medier: hørbare lydbølger og synlige stregkonfigurationer. I den mundtlige (lydlige) kommunikation er sprogets adskillende figurer *fonemer, sproglyd, og i skrift *grafemer, bogstaver. På sprogets øvrige niveauer (*ord, *sætninger, *ytringer, *tekster) er der ingen principiel forskel på tale og skrift, men på grund af kommunikationsparternes forskellige vilkår i de to typer af kommunikationssituationer (forskelle i forberedelsestid, repeterbarhed, adgang til ikke-verbal kommunikation, svarmuligheder og simultanitet mellem afsendelse og modtagelse) er der forskelle på *talesprog og *skriftsprog, især med hensyn til formalitet og syntaktisk kompleksitet.

medlyd, se *konsonant

medsyn

det forhold at *fortælle tiden (den tid der fortælles i) er samtidig med den *fortalte tid, således at panoramisk tid og *forudskikkelser er udelukket, fx i et drama. Modsætningen til medsyn er *bagudsyn; læg mærke til at der ikke findes noget der hedder *fremsyn*, begivenheder i fremtiden fortælles enten i medsyn eller i bagudsyn.

medsyn, se *fortælle tempo

mening

indholdssiden af et ytret sammenhængende sprogligt *udtryk, en *sætning eller en *ytring, fx er meningen med *Hun kommer ikke fordi hun er syg* enten 'hun kommer ikke, og grunden er at hun er syg' eller 'hun kommer, men ikke fordi hun er syg'. Mening noteres i lingvistikken ofte med 'enkelte citations-tegn'. Se også *betydning, *tolkning, *indhold.

metafor (navneombytning)

sprogligt billede, en ytring hvor afsenderen, midt i én sammenhæng (målområdet), benævner noget ukendt, komplekst og ofte uhåndgribeligt, med et billede, dvs. med ord som normalt benævner noget kendt, simpelt og ofte håndgribeligt fra en anden sammenhæng (kildeområdet). Formålet hermed er at modtagerne, der for at finde ytringens *relevante *sigte overfører betydningen fra kildeområdet til målområdet, skal opfatte det der benævnes, i lighed med det der benævner (billedet), således at noget ved emnet fremhæves og andet skjules. Se også *metonymi.

Eksempler: *Ministtermassakre* (avisoverskrift om Schlüters regeringsomdannelselse i 1986) hvor det komplekse og uhåndgribelige 'regeringsomdannelselse' i målområdet 'politik', omtales med billedet *massakre* som ellers henviser til noget håndgribeligt på kildeområdet 'fysisk vold og drab'.

...*som tiden går* hvor den uhåndgribelige tid beskrives som en håndgribelig genstand der bevæger sig i rum.

Metaforen hører i den klassiske stilistik til troperne, og under metaforen regnes *personificering, *besjæling, *animalisering og *antropomorfisering, som er forholdsvis faste og kendte udtryksformer. I litteraturen kan også forekomme helt originale metaforer som fx *ædru levet Liv, uden Drømmes lyse Last, var ikke Liv at leve*.

Nogle metaforer er gået ind i ordforrådet således at der ikke findes noget andet ord for en given genstand eller begreb; de kan kaldes døde metaforer, fx *stolens ben, tiden går*.

En særlig litterær figur består i at genoplive døde metaforer, fx lader Benny Andersen, på grundlag af udtrykket *at gå fra snøvsen*, i en historie *Snøvsen* være et dyr som alle personerne går fra.

metasprog

ord og sætninger der henviser til andet sprog. Ord som *ord*, *sætning*, *sprog*, *grammatisk subjekt*, *indirekte tale*, *sand*, *falsk* er alle metasproglige ord. *Relationskommunikationen, dvs. kommunikation om kommunikationen, der tjener som ramme eller kontekst for forståelse af kommunikationens indhold, kan være formuleret i metasprog. Brugen af metasprog er det særlige træk ved det menneskelige sprog som gør det muligt at formulere *paradokser, fx *Næste sætning er sand. Foregående sætning er falsk.*

Modsætningen til 'metasprog' er 'sprog', 'objektsprog' eller 'eksempler'. Når man i en tekstanalyse og sprogvidenskabelige afhandlinger skriver om tekster er det nyttigt at skelne mellem den metasproglige tekst, som skrives med *antikva, mens citater og eksempler (objektsprog) skrives med *kursiv. Således er det også i denne tekst.

metonymi (navneforskydning)

en ytring hvor afsenderen vellykket benævner komplekse ting eller forhold, ikke med de ord der normalt benævner dem, men med ord som benævner andre, simple ting og forhold fra samme beskrevne situation, ting og forhold der i tid, rum (og kategori) er tæt forbundet med det der skal benævnes.

Ved en type metonymier sker der en forskydning med hensyn til kausalforholdet: årsag for virkning, forfatter for værk: *Han havde læst meget H.C. Andersen*, stof for ting: *fangerne var lagt i jern*, rummet for dets indhold eller beboere, fx *Washington overvejer situationen i Korea* og tegnet for det betegnede, fx *kronen på værket*.

Ved en anden type metonymier sker der en forskydning med hensyn til omfang, disse metonymier kan også kaldes *synekdoke: del for helhed, *pars pro toto, fx: *De stemte efter hoveder, ikke efter høveder*, element for kategori, fx *det daglige brød*, dvs. 'ernæring'.

Metonymier kan blive så hyppige at de opleves som *klicheer; tidligere tiders *ændringer i betydning kan have sammenhæng med hyppige metonymier.

middel (MIDDEL, MID, instrumentalis)

*semantisk rolle for en *satellit som betegner det middel der bruges til at udføre handlingen, ofte udtrykt med en præpositionsforbindelse som

adverbial, fx *Stemplerne bevægelse op og ned ændres [ved hjælp af en krumtapaksel] til en roterende bevægelse.*

middelbart objekt (præpositionsobjekt)

led der står som *fundamentalt argument eller *indirekte argument for et prædikat der inkorporerer en præposition og eventuelt et nominal i sig, fx *stole på ham, resultere i noget, lægge vægt på noget, tage parti mod nogen, hun svømmede ind i havnen.*

minuskel

minuskler er små bogstaver i hånd- og trykskrift.

modalitet

i grammatikken skelner man mellem forskellige modale indholdskategorier der hver især kan udtrykkes ved enten *modalverber (*vil, må, kan, skal*), attitude*adverbialer (*muligvis*), *adjektiver (*muligt*) eller *verber (*tro, synes*). Blandt modaliteterne kan nævnes: vilje (*Hun vil hjem*), deontisk mulighed (*Hun må gerne komme*), deontisk nødvendighed, epistemisk mulighed (*Hun kan have været her*) og epistemisk nødvendighed (*Hun må have været her*).

I fortælle teori kan man skelne mellem modaliteterne 'villen', 'viden', 'kunnen', 'gøren' og 'haven', som igennem en fortælling karakteriserer 'helten' i denne rækkefølge.

modalverbum

fælles betegnelse for verberne *kan, vil, skal, må, tør, bør* (*gider orker*). Verberne kan kaldes forudsætningsverber fordi de ikke betegner handling, tilstand eller overgang som andre verber, men angiver forudsætningen for, at en handling kan finde sted (mulighed, nødvendighed, vilje). Deres betydning kræver at de suppleres med et verbalbegreb. Syntaktisk står modalverberne på sætningsskemaets v-plads, mens det supplerende verbalbegreb står på V-plads i *infinitivens 0-form, fx *jeg vil godt hjælpe dig, du skal komme, tør du kravle op i træet, gider du hente en pakke cigaretter.*

modsætning, semantisk

den semantiske relation der er mellem to ord som står i samme *paradigme, forskellen i indhold på ord som har en række semer fælles, men adskiller sig fra hinanden ved mindst et sempar, fx *mand : kvinde, høj : lav, hest : okse, lærer : elev*. Ord der ikke kan stå i samme paradigme (som ikke har fælles semer), fx *på* og *skrivemaskine*, kan ikke kaldes modsætninger.

Der kan skelnes mellem flere former for semantiske modsætninger: *artmodsætninger, *gradsmodsætninger, *forholdsmodsætninger og *antonymer.

modsætningsemne, se *emne

modsætningstryk

modsætningstryk består i, at man for at fremhæve et ord erstatter hovedtrykket på følgende ord med et bitryk, fx *Både for Rlidt og for Rmeget forTdærver Ttingene* i stedet for *Både for Rlidt og for Rmeget forRdærver Rtingene*. Bruges ofte i sammenligninger, og kan i sammenligninger af ordpar flytte trykket i ordene til den distinktive stavelse, fx *Rsympati og Rantipati* i stedet for *sympaRti og antipaRti*.

modtager (MODTAGER, MOD, det lokativiske argument, modtager, hensynsled, dativobjekt)

*semantisk rolle for det *indirekte argument der betegner levende væsen som handlingen er rettet imod, ofte det *indirekte argument udtrykt som *indirekte objekt, fx *Hun ville ikke under nogen omstændigheder give [Hans] bananen*.

modtager (læser)

den person (eller de personer) der faktisk læser eller lytter til teksten. Modtageren er ikke det samme som *adressaten, som er den beskrivelse der findes i teksten af modtageren. Modtageren er historiske personer med *modtagerinteresser i bestemte sagforhold og holdninger og attituder i forhold til bestemte *afsendere. I *fiktive tekster kaldes modtagerne læserne.

*Relevans består i overensstemmelsen mellem modtager og adressat, dvs. overensstemmelse mellem de interesser og tilbøjeligheder som de virkelige modtagere har, og de oplysninger og sociale relationer som teksten formidler. Ved *præsuppositionsfejl (fx *Hvornår er De holdt op at tæve Deres kone?* til en der aldrig har tævet hende) er der ikke overensstemmelse mellem modtager og adressat.

modtagerinteresse

*modtagernes dominerende interesse i forbindelse med modtagelse af teksten. I den klassiske retorik skelnede man mellem at taleren skulle belære, bevæge og behage tilhørerne (*docere. movere, delectare*). Her kan disse betegnelser beskrives som henholdsvis 1. at modtagerne ønsker at blive oplyst og belært om noget som de ikke ved i forvejen, 2. at modtagerne ønsker at blive

bevæget og ændre holdning til noget de allerede kender, og 3. at modtagerne ønsker at blive behaget ved underholdning og livstydning.

Modtagerinteressen er et vigtigt kriterium for bestemmelsen af *fremstillingsformen fordi afsenderens forestilling om modtagerinteressen er bestemmende for *afsenderinstansen, *adressaten, *perspektivet, *fortællertempoet, *synsvinklen og *stilen.

modtagerrolle, se *adressat

modtagertype, se *adressat

monoftong

en monoftong (= enelyd) er en vokal uden glidning, fx /a/ i /sal/ = sal, modsat *diftong.

monolog

kommunikation, normalt ansigt til ansigt-kommunikation mellem flere personer, hvor kun én person taler, og de andre lytter, i længere tid. Der er altså ikke nogen spørgsmål og svar.

monovalent prædikat

*prædikat der kun har kun ét *argument, det *fundamentale argument, og som kan have de *semantiske roller *ORIGINAL, *KONKRET OBJEKT eller *ABSTRAKT OBJEKT, fx *hun [sover], taget [er rødt]*.

morale, se *kommentar

morfem og morf

de mindste betydningsbærende enheder i sproget, morfemer kan inddeles i *frie og bundne. Morfemet har en stabil relation mellem indhold og udtryk i modsætning til *fonemet, hvor der er en ustabil relation. Ordet *drengenes* består af fire morfemer {dreng}-{e}-{ne}-{s} med betydningerne {dreng}-{pluralis}-{bestemthed}-{genitiv}. En **morf** er den konkrete realisation af et morfem i den sproglige kæde. Se *morfemvariant, *morfemtyper, *nulmorfem.

Morfem bruges også i betydningen *fleksiv, men ikke i dette leksikon.

morfemvarianter (allomorfer)

to realisationer af samme *morfem i det sproglige udtryk, fx realiseres morfemet {bind} som *binder, bandt, bundet*; morfemet {pluralis} har va-

rianterne /e/, /r/, /er/, /0/ i *dag-e*, *uge-r* *måned-er*, *år-0*. Mange morfemvarianter udtrykkes ikke ortografisk, i *køber* (verbum) *køber* (substantiv) og *købte* findes varianterne /køʂb/, /kø'b/ og /køb/. Se også *synonym.

morfologi

læren om *morfemernes (mindstetegnenes) udseende, dannelse og kombinationsmuligheder. Morfologien deles i orddannelseslære og bøjningslære.

møveri, se *præsupposition

mådesadverbium, se *adverbial

mål (MÅL, aim, hensigt)

*semantisk rolle for en *satellit der betegner handlingens formål, ofte udtrykt ved en præpositionsforbindelse eller en *ledsætning, fx *Han trak den ind på kirkegården [for at den skulle blive møt]*.

målgruppe, se *adressat

narration, se *fortælling

narrativ, se *fortælling

narratologi (fortælle teori)

læren om fortællingens form og struktur, dvs. om *fortæller og *adressat, *aktanter, *modalitet, *fortælletempo, *synsvinkel, *perspektiv og *fremstillingsform.

nasal

næselyd, artikuleret, så luftstrømmen går ud gennem næsen: [m, n, ŋ].

naturligt tegn (indeks, indeksikalsk tegn)

Det der kaldes *naturlige tegn*, *indekser* eller *indeksikalske tegn* er efter definitionen på tegn (handlinger eller spor af handlinger som fungerer som kommunikation af tanker fra en person til andre) ikke tegn, men processer hvor naturlige fænomener ses som virkninger af en årsag, fx kan spor efter hove på jorden ses som "tegn på" at der har været heste, eller årsag til en virkning, fx ses mørke skyer som "tegn på" regn.

navneord, se *substantiv

neksus (katatakse)

grammatisk relation mellem to led som tilsammen danner et *katatagme. I et katatagme (en sætning) har ingen af delene samme funktion som helheden. En prototypisk neksus er forbindelsen mellem et *finit verbal og et *subjekt (sætningsdannende neksus), fx *Hun sov*.

Forholdet mellem indholdsleddene i *akkusativ med infinitiv og akkusativ med *at*-infinitiv kan i visse tilfælde opfattes som en neksus, fordi forholdet mellem leddene kan udtrykkes i en sætning, hvor det første led gøres til subjekt, det andet til prædikat, fx *jeg så ham komme; jeg lærte ham at bruge sin stemme*.

neksusfelt, se *sætningsskema

noa-ord, se *tabuord

nominal (genstandshelhed)

led der optræder som *subjekt, *objekt, *prædikativ eller indirekte objekt, og som står på sætningsskemaets n- eller N-pladser, ofte et *syntagme (en genstandshelhed) med et substantiv som *kerneled, og *adled i et bestemt ordstillingsmønster. Strukturen er:

| **B**estemmer | be**S**kriver | **K**erneled | ko**M**plement | **T**ungtled |
 I bestemmerfeltet står pronominer, genitiver og mængdebetegnelser, i beskriverfeltet adjektiver og participier, i komplementfeltet de led der er *argumenter til det *prædikat som indgår i kerneleddet hvis det er et *sætningsord, i tungtledsfeltet står præpositionsled og relativsætninger. Fx */den_B/forsinkede_S/planlægning_K/af projektet_M/i år_T/*; som ved sætningsskemaet er der tale om et maksimalskema, dvs. der kan udmærket være tomme pladser: *den_B/smukke_S/pige_K/henne ved baren_T/; noget_B/flæskekød_K/til frikadeller_T/*; og på hver plads kan der være komplekse størrelser: */alle disse mine mange_B/lidt enfoldige_S/onkler og tanter_K/fra Næstved_T/*.

nominalisering

nominalisering er den proces, at man ved afledning omdanner især verber og adjektiver til substantiver; verber nominaliseres især med *derivativerne (*n*)ing, else og [sjo'n], adjektiverne med *hed*, *skab* og *dom*. Fx *betale* til *betaling*, *friste* til *fristelse*, *frelst* til *frelsthed*, *tro* til *troskab*, *kristen* til *kristendom*; også substantiver kan afledes til andre abstrakte substantiver, fx *broder* til *broderskab*.

*Infinitivformen af et verbum er den nominale form af et verbum, den form hvorunder verbet optræder som et nominal, fx *at læse højt er svært*. Se også *sætningsord.

nominativ

kasusform for sætningens subjekt. I moderne dansk findes en særskilt nominativ kun blandt pronominerne. Nominativ *jeg, du, han, hun, vi, I, de* står i modsætning til akkusativ *mig, dig, ham, hende, os, jer, dem*. I talesproget er der tendenser til at bruge nominativ for akkusativ og akkusativ for nominativ. Eksempler "*dem* der kommer for sent får ingenting", "flere af *de* der var på stedet kunne fortælle historien".

nonverbal kommunikation

ikke-sproglig kommunikation, dvs. kommunikation med stemmeføring (stemmestyrke og intonation), gestus (kropsstilling og kropsholdning, håndbevægelser), mimik (blikretning, ansigtsudtryk), scenografi (fysisk kontakt, fysisk afstand, parternes orientering i forhold til hinanden). Den nonverbale kommunikation består af *analoge tegn og *naturlige tegn og fungerer som *relationskommunikation, dvs. kommunikation om relationerne mellem parterne i kommunikationssituationen.

norm

sprogets eksplicite og implicite regler, som det er nyttigt at følge, som ofte slet ikke er bevidste eller formulerede, men som modtagerne bemærker og reagerer på, hvis de, ved normbrud, overtrædes. Det er fx en norm at ordet *købmand* skal udtales /RkøTman§/, og at ordet ordet *gjort* staves uden *d*.

Man kan skelne mellem normen for udtale, stavning, grammatik (morfologi og syntaks), semantik og pragmatik (læren om hvorledes ytringer bruges i kommunikationssituationer). Normer kan være specifikke for en social gruppe (*sociolekt, *alderssprog, *fagsprog), et køn (*konssprog), en egn (*dialekt), en region (*regionalsprog) eller for hele landet (*rigssproget).

Man kan skelne mellem sprogets konstituerende regler, som er nødvendige for at man overhovedet kan kommunikere ved hjælp af sproget, og de strategiske regler, som er dem der normalt kaldes 'normer', og hvis overtrædelse ikke umuliggør kommunikationen, men signalerer afsenderens manglende kendskab til og modstand mod normerne, eller afvigende normer.

normalsprog

neutral sproglig *stil(art) som ikke signalerer nogen speciel social relation mellem kommunikationsparterne, sprogformer som ikke opfattes som stilbrud

i forhold til nogen andre stilarter. Sprogets hyppigste ord (*og, det, i, at, han, var, jeg, en, ikke, til, er, de...*) hører til normalsproget, for de kan ikke undværes i nogen tekst.

Normalsproget omfatter ord fra alle de forskellige *stilelementer samtidig, dvs. tekster med både *implicit og *eksplicit sprog, både *specifikt og *uspecifikt sprog, både *konkret og *abstrakt sprog, både *personligt og *upersonligt sprog, både *emotivt og *sagligt sprog, både *formelt og *uformelt sprog.

norrøn

betegnelsen *norrøn* blev tidligere anvendt synonymt med *oldnordisk. De norrøne sprog omfatter gammelnorsk, oldislandsk og færøsk, se også *vestnordisk.

nulmorfem

variant af morfem som ikke realiseres i det sproglige udtryk, fx {pluralis} i *mus, lam, år*.

Visse morfemer siges altid at blive realiseret som nulmorfem, fx {imperativ}, *gå, hent, løb*, men denne sprogbrug er ikke heldig. Bedre er det at tale om markerede og umarkerede former, fx er ental umarkeret og flertal markeret i ord som *dag : dage, uge : uger, måned : måneder*.

numerales (talord)

numeral(i)er deles i ord der angiver en talstørrelse, mængdetal fx *to, syv, fem og firs, ottifem*, og ord der angiver plads i en rækkefølge, ordenstal fx *anden, syvende, fem og firsindstyvende, ottifemte*. Nogle få tal er ens som mængdetal og ordenstal, fx *hundrede: hundrede gange, for hundrede gang*.

nutids tillægsform, se *præsens participium

ny information

information om noget ukendt som afsenderen meddeler for at det skal være *relevant for modtageren, og som derfor er formuleret i ubekendt form, nøgen form, eller som prædikat, og så informativt, dvs. præcis så konkret og specificeret som muligt uden at den bliver irrelevant eller usandt. Modsætningen til ny information er *gammel information, som afsenderen antager allerede er kendt for modtageren, og derfor henviser til i bekendt form og så kortfattet, dvs. så *abstrakt og *generelt som muligt uden at den bliver uigenkendelig.

Eksempel: 1. *Der var en gang en mand.* 2. *Han boede i en spand.* 3. *Spanden var af ler.* 4. *Konen vasked' bleer.* 5. *Drengen var barber.*

I sætning 1. er de nye informationer: *var, en gang* og *en mand*; de er i ubekendt form og præcis så konkrete og specificerede at det er relevant for modtagerne uden at være usandt. Der står fx ikke mere konkret: *Der var en gang en snedker*, for det er, selv om det skulle være sandt, ikke relevant for det efterfølgende.

I sætning 3 er prædikatet *af ler* ny information. Det viser sig dog at der ikke henvises til denne information i det følgende, og oplysningen er derfor, skønt den er ny information, slet ikke relevant for modtagerne.

I sætning 5. er *barber* ny information og i nøgen form.

nærprog

sproglig *stil der bruges i *ansigt til ansigt-kommunikation, præget af *implicite, *specifikke, *uformelle, *konkrete, *personlige og *emotive *stilelementer. Nærprog bruges hovedsagelig i kommunikationen på arbejdspladser, i den mere uformelle del af kulturlivet og i familielivet, fx i private samtaler over middagsbordet. Se også *fjernsprog og *massekommunikation.

objekt (grammatisk objekt, genstandsled)

objekt kan defineres på fire forskellige måder: 1) ved kasus: *akkusativ hvis objektet er et personligt pronomen, fx *jeg kender ham ikke*, 2) ved ledstilling; objektet står på sætningsskemaets N-plads efter et eventuelt indirekte objekt, fx *Ulla gav Peter bogen* (eller på F-pladsen hvor det normalt vil få kraftig emfase *RHam kender jeg ikke*) 3) ved forudsættelse; objektet forudsætter tilstedeværelse af et *finit transitivt verbum og (normalt) et subjekt; der er fx ikke noget objekt i denne sætning selv om *327 l øl* står på N-pladsen: *under koncerten blev der drukket 327 l øl*, 4) ved betydning; objektet betegner ved *aktive transitive verber *KONKRET OBJEKT eller ABSTRAKT OBJEKT, dvs. den eller det der påvirkes af handlingen.

Ovenstående definition er dog kun en prototypedefinition på objektet, dvs. der er mange objekter som definitionen ikke dækker præcis. Som eksempler kan nævnes *nominalet i konstruktioner med *der*, fx *der sidder ikke flere patienter i venteværelset*, *under koncerten blev der drukket 327 l øl*. I traditionel grammatik kaldes dette for egentligt subjekt, mens *der* kaldes foreløbigt subjekt.

Nominalet i visse faste forbindelser mellem verbum og præposition er også problematisk, fx *han fik has på problemerne*; her er *få has på* et idiomatisk udtryk der udgør et inkorporerende prædikat, *problemerne* er en slags objekt for hele udtrykket. *Han arbejder på skibet* er dobbelttydigt, det

kan betyde *han har sit arbejde på skibet* i så fald er *på skibet* et normalt stedsadverbial på A-pladsen, men det kan også betyde *han er i færd med at lave eller reparere skibet* her kan *arbejde på* opfattes som en fast forbindelse, og *skibet* er en slags objekt for forbindelsen. Dette kaldes *middelbart objekt eller præpositionsobjekt.

objektsprædikat, se *prædikat

oblik kasus

fællesbetegnelse for de kasusformer, der ikke er *nominativ (dvs. i dansk *akkusativ og *genitiv).

oldnordisk

fællesbetegnelse for sprogene gammelnorsk (800-1300) og oldislandsk (900-1300) - også kaldet *norrønt - som man tidligere antog for at være det fælles grundprog. En bedre betegnelse er *vestnordisk.

olympisk fortæller (alvidende fortæller)

*synsvinkel hos en afsenderinstans, normalt i *fiktive tekster, som har fuld viden om de omtalte personers nutid, fortid og fremtid, og som kan anskue handlingen med *indre syn i flere personer samtidig, hvad kun 'guds øje' kan, fx "*Hej du! Du har glemt din blyant*" sagde hun og tænkte at det skulle den mokke få betalt, uden at vide at den lille rødhårede pige slet ikke kendte *Søren Brun*. Se også *indre syn og *ydre syn.

omsagnsled, se *prædikat

onomatopoietikon

lydefterlignende ord, lydord, fx *suse, hvisle, buldre; ding-dong, vov-vov; bang!*

opfordring

tekstelement med en *fremstillingsform hvor *afsenderinstansen med regulativ *afsenderintention søger at bevæge og påvirke *adressaterne til at udføre bestemte handlinger. Til opfordringer hører love og bekendtgørelser.

oplever (OPLEVER, OPL)

*semantisk rolle for et *argument der betegner et levende væsen som oplever handlingen, ofte udtrykt med et *nominal som det *indirekte argument, fx *hun viste [ham] bogen*.

oplysning, se *belæg i *argumentation

optativ (ønskemåde)

verbal bøjningsform, formelt sammenfaldende med infinitiv. Optativ findes ikke længere i levende dansk sprogbrug, men træffes i faste, formelagtige udtryk, fx *kongen leve*, *Gud velsigne dig*, *Fanden tage ham*, *velbekomme*. Jf. også brugen som læserhenvendelse i ældre (litterært) sprog, fx *man forestille sig min forbavselse*. Brug ikke betegnelsen *konjunktiv om denne bøjningsform.

ord

enhed i tekstforløbet af et eller flere sammenkædede *morfemer der i skriften adskilles af spatium (blanktegn); et ord består altid af mindst én *rod, men der kan være flere rødder (i et *kompositum), og der kan være tilføjet *derivativer og *fleksiver, fx *Peter*, *sang-er*, *hoved-bane-gård-en-s*.

Forskellige løbende ord der staves ens, er samme *leksem (leksikalske ord), fx forekommer leksetet *og fem gange* (som fem løbende ord) i *Der er for langt mellem kød og og og og og flæsk*.

Leksemer inddeles i *ordklasser efter deres betydning og *distributionsmuligheder (dvs. bøjningsmuligheder og syntaktiske kombinationer), nemlig i: *substantiver, *pronominer, *adjektiver, *verber, *adverbier, *præpositioner, *numeralier, *konjunktionsord, *artikler og *interjektionsord.

orddannelse

dannelse af nye ord ved *derivation eller *komposition på basis af givne *stammer, fx derivation *u-over-vind-e-lig*, *mis-tænk-som-hed*, komposition *lampe-skærm*, *bog-hylde*.

orddød

det forhold, at et leksem går ud af sproget eller forældes, fx fordi den institution, som ordet er knyttet til ikke eksisterer mere, fx *gældker* (i middelalderen en skånsk embedsmandstitel), eller fordi ordet erstattes af et andet, fx *brog* og *ble*, der i middelalderen afløses af *bukser* og *lagen*.

Der kan også være tale om at genoplive allerede døde ord. Således prøvede romantikerne at genoplive ældre nordiske ord (fx *dådløs*), der dog ikke slog an. Nogle af de ord som Oehlenschläger genoptog, fx *idræt* og *kvinde*, lever dog endnu i dag. Ordenes liv og død er således af stor kulturhistorisk interesse.

ordforråd

summen af de leksemer, et menneske kender; det aktive ordforråd er de ord, personen selv anvender i tale og skrift - det passive ordforråd er de ord, personen forstår; undersøgelser viser, at det passive ordforråd er ca. tre gange så stort som det aktive, men optællinger er vanskelige, fordi alle kan danne nye ord ved *afledning og *sammensætning.

ordklasse

kategori (klasse) af leksemer; klassifikationen bygger traditionelt på tre kriterier: bøjningsformer (*distributionsklasse), betydning, funktion. De tre kriterier er reelt inkongruente, og der findes ikke nogen videnskabeligt helt tilfredsstillende ordklasseinddeling. I dansk grammatik arbejder man med følgende ordklasser: *substantiv, *pronomen, *adjektiv, *verbum, *adverbium, *præposition, *numerales, *konjunktion, *artikel, *interjektion.

ordstilling, se *sætningsskema

orientering

*fremstillingsform hvor *afsenderinstansen har en konstativ *afsenderintention og *adressaterne den *modtagerinteresse at blive *belært og få sagen oplyst. Orienterende fremstillingsformer er *beretning og *forklaring (struktureret i *scenisk og *panoramisk tid), *beskrivelse (struktureret i *kommentartid efter rum), *tolkning, *referat, *resume (af andre tekster) og *analyse (struktureret i *generisk tid efter begreber).

original (ORIGINAL, ORI)

*semantisk rolle for et *argument der betegner den størrelse, det væsen eller fænomen som noget andet sættes lig med, ofte udtrykt med et *nominal som det *fundamentale argument, fx [*Den dygtigste pige i klassen*] er Ulla; [*Det*] er mig.

ortografi, se *retskrivning

overbegreb (hyperonym, supernym)

a er overbegreb til b, som er *underbegreb til a, hvis det gælder at 'alle a' *implicerer 'alle b', og at 'nogle b' implicerer 'nogle a'; overbegreber har større begrebsomfang og mindre begrebsindhold end de tilsvarende underbegreber, fx er *børn* overbegreb til *drenge*, fordi *alle børn elsker æbler* implicerer *alle drenge elsker æbler*, og *nogle drenge elsker æbler* implicerer *nogle børn elsker æbler*.

overført betydning, se *metafor

panoramisk tid

*fortælletempo hvor den fortalte tid kører hurtigere end fortællertiden, hvor afsenderinstansen både kan have medsyn og bagudsyn i forhold til de omtalte personer, og hvor der kan være tidsspring, tilbageblik og forudskikkelser; det er det man har i *beretning og *fortælling.

paradigmatisk

paradigmatiske relationer etableres mellem elementer der kan stå på samme plads (i samme kolonne) i den sproglige kæde; de kan beskrives som regler for de valgmuligheder, sprogbrugeren har for at udfylde den givne plads i strukturen. Paradigmatiske relationer findes på alle sprogets niveauer. I traditionel grammatik bruges paradigme også som betegnelse for bøjningskemaer. Se også *syntagmatisk.

paradoks

selvmodsigelse som er en følge af korrekt *deduktion fra konsistente præmisser, ofte resultatet af en kombination af en negation og det at man med en sproglig ytring henviser til selve den ytring hvormed man henviser, fx løgnerparadokset: kretenseren Epimenides siger: *Alle kretensere lyver*. Hvis det er løgn at alle kretensere lyver, må det være sandt hvad kretenseren Epimenides siger, nemlig at alle kretensere lyver, og så er det jo løgn, som Epimenides siger, at alle kretensere lyver...osv.

Andre eksempler: *Næste sætning er sand. Foregående sætning er usand.*
- *Her bor den mand som barberer alle de mænd i byen som ikke barberer sig selv.* - *Vær spontan!*

parafrase

omskrivning, genfortælling af en tekst med samme *afsenderinstans (dvs. som om den der genfortæller, er *afsenderen), men eventuelt til andre *adressater. I parafraser vil *fremstillingsformen, typisk være den samme som i originalen, mens *fortælletempo, *synsvinkel og *stil kan være en anden. Parafraser indgår ofte som indledninger til *tolkninger af tekster.

Eksempel på en parafrase af eksemplet under leksikonartiklen *fortælling*:
Pigen Anna blev meget ked af det da hun mistede sin nye ballon, selv om hun havde holdt godt fast på den.

parallelisme

*stilfigur hvor to sætninger eller led der følger efter hinanden, er bygget syntaktisk op på samme måde, fx *Rilsan: lunere i koldt vejr - køligere i varmt* (det er også eksempel på en semantisk kiasme).

paratagme (sideordningsforbindelse)

syntaktisk forbindelse mellem to eller flere *sideordnede led. Paratagmets led kan forbindes med sideordningskonjunktionerne *og, men, eller, samt*.

paratakse, se *sideordning

parentes

tegnætning der ser således: (...) ud, bruges omkring 1. tilføjelser, forklaringer og lignende, fx *Svanninge bakker (på Sydfyn) kaldes de fynske Alper*; 2. indskud og kommentarer, fx *ordet "hilsen" hedder i flertal "hils(e)ner"*. Reglerne for anvendelsen, også i forbindelse med andre tegn, står i *Retskrivningsordbogen* § 62.

parole, se *sprogbygning og sprogbrug

pars pro toto

en særlig type *metonymi hvor der sker en forskydning med hensyn til omfang: del for helhed eller element for kategori; kaldes også *synekdoke, fx *De stemte efter hoveder, ikke efter høveder; det daglige brød*.

Pars pro toto-eksempler kan blive så hyppige at de opleves som klicheer; tidligere tiders betydningsforskydninger kan skyldes hyppige metonymier.

participium (tillægsform)

betyder egentlig den ordklasse som tager del både i nominernes og verbernes natur. Dette viser sig i dansk ved at de syntaktisk har del i begge klassers egenskaber, idet de dels kan optræde som beskriverled i et *nominal og som *prædikativ, dels kan have objekter og adverbialer ligesom de verber, af hvis stamme de er afledt. I dansk grammatik opfattes participierne som bøjningsformer af verberne. Dansk har to participier: *perfektum participium og *præsens participium.

passiv (lideform)

verbalform der kan dannes på to forskellige måder: 1) s-form: *mødet holdes kl. 5, der spises efter mødet*, 2) blive-passiv: *mødet bliver sikkert aflyst, han blev udnævnt til overbetjent*.

Passiv står strukturelt i modsætning til *aktiv. Funktionen er — i forhold til aktiv — primært at omorganisere informationen i en prædikation. Det *fundamentale argument, det *indirekte argument eller en styrelse i et *præpositionsled gøres til subjekt, ofte for at leddet kan *topikaliseres, dvs. placeres i F-feltet (som *emne). Det kausale argument fjernes enten helt eller placeres i et præpositionsled. Fx *postbudet blev bidt i benet (af hunden), ejeren blev idømt en bøde, derfor blev han gjort nar af naboerne.*

Forskellen på de to passivvarianter er dels formelt og dels semantisk betinget. Formelt kan mange verber (specielt de stærke i præteritum) vanskeligt danne s-passiv, fx *han blev taget på sengen*, ikke - *han toges på sengen*, *han blev bidt af hunden*, ikke - *han bedes af hunden*. Endvidere er der en stilforskel, s-passiv er typisk for mere formelle stilarter, mens *blive*-passiv dominerer i uformelle stilarter. Semantisk er *blive*-passiv markeret som en form der betegner en begivenhed med en klar forestilling om en *agent. S-formen bruges om alt andet, herunder om hvad der plejer at ske eller bør ske, uden at der nødvendigvis er nogen forestilling om en agent, fx *stjernerne tændes på himlen - lysene bliver tændt på juletræet.*

patiens, se *KONKRET OBJEKT

perfektivt aspekt, se *aspekt

perfektum (førnutid)

sammensat verbalform med *har* eller *er* som hjælpeverbum og *hovedverbet i *perfektum participium (i passiv *er blevet* + perfektum participium). Fx *han har læst bogen, Jensen er kommet, du er blevet forvekslet med en anden.*

Formen kan betegne den relative tid før nutid, dvs. et forløb som er passeret og hvis resultat er åbenbart på et vist tidspunkt i nutiden eller fremtiden, fx *har I spist; kom, når du har spist; sig til, når du er nået til side 100; der har længe været talt om det.* Læg mærke til at *Har du set Monet-udstillingen?* kan siges hvad enten Monet-udstillingen er slut eller ej, mens *Så du Monet-udstillingen?* forudsætter at udstillingen er slut.

Formen kan også angive forløb og begivenheder i en ubestemt fortid som man har ræsonneret sig frem til - i modsætning til præteritum som angiver begivenheder i en bestemt fortid som man har vished om, fx *jeg har nok været ude i haven da du ringede* over for *jeg var ude i haven da du ringede.*

perfektum participium (supinum)

infiniit verbal bøjningsform der dannes med morfemet /-(e)t/, fx *spist, sunget, gået*; anvendes dels om den ubøjede infinitte form som hovedverbet står i på

V-pladsen ved omskrevet perfektum efter *have* (ved transitive verber i aktiv), efter *være* (ved intransitive verber i aktiv), og efter *blive* eller *få*, svarende til svensk *supinum, fx *de har spist op, hun fik solgt huset, maden er (blevet) spist, sømmene er (blevet) brugt*; dels om adjektivisk passivt førnutidsparticipium der bøjes i numerus og genus, fx *maden er spist; sømmene er brugte; et bundet får, en bunden opgave, fem bundne opgaver*. Det fungerer her ligesom et adjektiv, som *adled eller som *prædikativ.

performance, se *sprogbygning og sprogbrug

performans, se *sprogbygning og sprogbrug

performativ

yrtring der indstifter sociale relationer i og med den ytres, fx *Jeg lover (hermed) at komme på søndag. Jeg døber hermed dette skib "Matilde"*. Performativer er altid 1. persons sætninger i præsens, og de henviser altid til sig selv, hvorfor man altid kan indføje et *hermed*.

personificering

en særlig type *metafor hvor et uhåndgribeligt begreb (eller døde ting) beskrives som om det havde håndgribelig skikkelse og var levende, fx *lovens hånd, kærlighedens stærke arm, Sorrig og Glæde de vandre tilhobe*; se også *besjæling * animalisering og *antropomorfering.

personligt sprog

sprogligt *stilelement hvor afsenderen har valgt eksplicit at omtale sig selv og modtageren i teksten med ord som *jeg, vi, du, I*, eller ved navn; modsat *upersonligt sprog, hvor ingen af kommunikationens parter omtales eksplicit i teksten.

perspektivmarkør

sprogligt udtryk (ord, fraser, sætninger eller afsnit) der viser fra hvilket perspektiv den omtalte situation er set, fx er betegnelsen *Kalundborgbåden* set fra århusianeres synsvinkel, mens *Århusbåden* er betegnelsen for den samme færgeforbindelse mellem Kalundborg og Århus, set fra sjællænderes synsvinkel.

Alle *forholdsmodsætninger er på denne måde perspektivmarkører, fx *lærer for : elev af; eje : tilhøre; større end : mindre end; vinde over : tabe til*.

Det led der står som emne i forfeltet vil som regel afsløre hvilket perspektiv den omtalte situation er set fra, fx *Kronborg ligger lige over for iskiosken* : *iskiosken ligger lige overfor Kronborg*. Forfeltet kan varieres ved passivkonstruktioner, ved objekter i forfeltet og ved identitetsprædikationer.

Den samme sætning har forskelligt perspektiv i aktiv og passiv: *Postbudet blev altid bidt af hunden i nr. 43* : *Hunden i nr. 43 bed altid postbudet*.

Objektet som emne i forfeltet giver altid et andet perspektiv end subjektet i forfeltet, fx *Ham kender jeg ikke* : *Jeg kender ham ikke*.

I identitetsprædikationer er det bestemmende for perspektivet hvilket af de to led der står som emne i forfeltet: *Den dygtigste pige i klassen er Ulla* : *Ulla er den dygtigste pige i klassen*.

plathed

*vurderinger (ekspressive *sproghandlinger) som er sande alene på grund af betydningen af de ord der indgår i udsagnet, fx *Vi må tage de nødvendige forholdsregler*. Se *tautologi.

pleonasme

udtryk, der indeholder den samme betydning mere end én gang, "overflødige ord", fx *en rund cirkel, en rytter til hest, en enlig ungarl uden hverken kone eller børn*.

pluralis (flertal)

morfologisk kategori betegnende flere eksemplarer af samme art. Modsat *singularis, fx *husene er røde; vi mødte dem i deres biler*.

pluskvamperfektum (førdatid)

sammensat verbalform med *havde* eller *var* og *hovedverbum, fx *han havde læst bogen, Jensen var kommet*. Formen betegner relativ tid, dvs. et forløb som er passeret i forhold til et vist tidspunkt i fortiden. Fx *vi tog fat igen, da vi havde spist; jeg var netop nået til ende med bogen; sagen havde været diskuteret i årevis, før broen blev bygget*. Formen kan også betegne noget irreelt eller kontrafaktisk i fortiden, *hvis jeg havde vidst det, havde jeg sagt det; bare du dog havde været her, da ulykken skete*.

poesi

kan have to betydninger, enten 'lyrik', fx *poesibog*, modsat epik og dramatik, eller 'digtning' (*fiktion), fx *poesi og prosa*, modsat *sagtekster'.

polysemi

indholdsvariation, mangetydighed, det forhold at de fleste (hyppige) ord eller udtryk kan betyde flere forskellige beslægtede ting (modsat *homonymi), afhængigt af hvilken sammenhæng de forekommer i.

Fx kan ordet *høj* betyde 1. 'som rager langt op' i *et højt tårn*, 2. 'som lyder kraftigt' i *et højt råb*, 3. 'som har stor kvalitet' i *han havde høje idealer* og 4. 'tæt på toneskalaens top' i *det høje C*. Alle betydningerne har dog det til fælles at de alle indeholder *semet [SOM ER OVER NORMALEN PÅ EN ORIENTERET SKALA].

Ordet *i* kan betyde 'stedet hvor' fx i *Aarhus*, 'tiden hvornår' fx i *1897*, 'tiden hvor længe, fx i *4 uger*, tilstanden hvorunder, fx i *hemmelighed*, den psykologiske tilstand hvorunder, fx i *vrede*. Alle betydningerne indeholder semet [PLACERET INDEN FOR GRÆNSER (I TID, RUM, ELLER SEMANTISK RUM)].

Polysemien ophæves og ordene gøres entydige (monosemieres) i virkelige tekstforløb på grundlag af *kohærens mellem ordenes aktualiserede betydninger i den dominerende *isotopi (det fælles semantiske felt).

polysyndese, se *komposition

positiv

adjektivets grundform, indgår i bøjningskategorien *komparation sammen med *komparativ og *superlativ. Positiv angiver adjektivbetydningen uden at sætte denne i forhold til andre genstande *Peter er klog, en gammel hund*.

pragmatik

del af *sprogvidenskaben; læren om sprogets brug i sociale situationer. Efter én opfattelse omfatter pragmatikken *grammatik og *semantik, og beskriver ikke blot sætningers, men også hele teksters funktion i den sociale og historiske *kontekst. Pragmatikken er, i modsætning til den *empiriske sociolinguistik, en systematisk disciplin der omfatter læren om *kommunikationsmodeller, *kommunikationssituationen, *sproghandlinger, *informationsstruktur og *relevans. Se også *sprogvidenskab, *filologi og *semiotik.

princip (warrant, hjemmel, regel)

den generelle præmis i *argumentation, som sammen med *belæg skal overbevise *adressaterne om at en kontroversiel *påstand er sand, fx *hvis det regner bliver gaden våd* i argumentationen *Fordi det regner, og eftersom det er således at hvis det regner, bliver gaden våd, må gaden nødvendigvis være våd*.

pronomen (stedord)

ord der står i stedet for et *nominal, og som viser *anatorisk hen til et nominal tidligere i teksten eller kataforisk til et nominal senere i teksten. Pronominet er en slags tom ramme, der udfyldes via konteksten.

Pronominer deles i 1) personlige *jeg, du, han, hun, den, det, vi, I, de*, 2) demonstrative *den, denne, hin, selv, samme, sådan, slig, begge, den her*, 3) refleksive *sig, sin*, 4) reciprokke *hinanden, hverandre*, 5) adjektiviske *selv, egen, samme, anden, sådan*, 6) adverbelle *der, her*, 7) spørgende *hvem, hvad, hvor, hvornår, hvordan, hvorfor, hvorledes, hvormed*, 8) ubestemte *en, man, det, der, al, anden, hver, enhver, ingen, nogen, mangen, somme, flere, adskillige, hvemsomhelst, ingenting*.

proposition

meningen eller det semantiske indhold af en sætning, se *prædikation.

prosa

kan have to betydninger, enten 'epik', fx *digterens vers og prosa*, modsat lyrik og dramatik, eller 'sagtekst', fx *poesi og prosa*, modsat digtning (*fiktion).

prosodi

reglerne for stavelsernes længde- og trykforhold. I videre forstand bruges ordet om det der bedre kaldes de auditive udtrykselementer: *længde, *tryk, styrke, tempo, rytme, pauser, tonehøjde, frasering, artikulation, samt stemme- og lyd kvalitet.

prosodisk udtryksmiddel

de lydlige udtryksmidler, der er samtidige med kæden af *fonemer og knyttet til stavelsen, ordet og sætningen; til de prosodiske udtryksmidler regnes *stød, *tryk og intonation (tonegang, sætningsmelodi).

prædikater

det semantiske led i en prædikationskerne der beskriver en relation, tilstand, proces eller overgang, og som selekterer sine *argumenter; man kan skelne mellem *monovalente prædikater, *divalente prædikater og *trivalente prædikater.

Monovalente prædikater selekterer ét argument: det **F**undamentale argument, fx *sove, dø, være sur*,

Divalente prædikater selekterer to argumenter: det **K**ausale led og **F**undamentale led, eller det **F**undamentale led og det **I**ndirekte led, fx [*Han*]_K

kaster [bolden]_F, [det]_K reddede [huset]_F; [De]_F rejste til [Island]_I, [Det]_F resulterede i [en katastrofe]_I.

Trivalente prædikater selekterer tre argumenter: det **Kausale**, det **Fundamentale** og det **Indirekte led**, fx *[De]_K sendte [brevene]_F [til Paris]_I, [Han]_K fortalte [hende]_I [en gyselig historie]_F, [hun]_K maledede [porten]_F [rød]_I.*

Prædikater svarer 1) til grammatiske (*intransitive, *transitive og ditransitive) (hoved)verber, fx *sove, kaste, sende*, 2) til verber der inkorporerer en præposition i prædikateret, og som siges at tage *middelbart objekt (præpositionsobjekt), fx *stole på, resultere i*, 3) adjektiver (og substantiver i nøgen form) der står som prædikativer, fx *han er sur [på hende]_I*, og 4) *sætningsord (nominaliserede verber) der også tager argumenter: *[regeringens]_K udjævning [af indkomsterne]_F, [folkenes]_K arbejde [på broen]_F.*

Læg mærke til at *hjelpeverber, *modalverber og andre funktionsverber ikke optræder som prædikater i sætningen og ikke har nogen valenser i sig selv, og at intransitive verber svarer til både monovalente og divalente prædikater, transitive verber både til divalente og trivalente prædikater.

Prædikateret selekterer ikke blot antallet af argumenter, men også den semantiske type af sine argumenter, fx skal subjektet for prædikateret *skyldes* være [SAGFORHOLD], og ikke [PERSON] eller [TING]; det *logiske objekt kan derimod være alle tre typer, fx *fejltagelsen skyldtes direktøren/materiellet/dårlig ledelse*, men ikke *direktøren skyldtes en dårlig ledelse*.

prædikation (logisk udsagn, proposition)

indholdet af en sætning; en prædikation består af *prædikationskernen (dvs. *prædikateret og dets bundne *argumenter) og et vilkårligt antal frie *satellitter. Fx består udsagnet *Hun sover godt* af det *fundamentale argument: *Hun*, og prædikateret *sover godt*. Udsagnet *I Århus i går kom bilen i to timer desværre ikke nogen vegne ved hjælp af motoren fordi der ikke var nogen benzin på* består af prædikationskernen 'bilen kom ikke nogen vegne' og satellitterne 'i Århus', 'i går', 'i to timer', 'ved hjælp af motoren' og 'fordi der ikke var benzin på'.

Som regel hører *attitudeadverbialer (fx *heldigvis, desværre*) og performativer (fx *Jeg lover hermed at ...*) ikke med til det logiske udsagn fordi de angiver sproghandlingstypen.

En prædikation kan fra et grammatisk synspunkt være en *helsætning (inklusive dens ledsætninger), en *ledsætning, eller et *sætningsord, et nominaliseret verbum eller nominaliseret adjektiv som kerne i et nominalsyntaxme. Som prædikater i prædikationen optræder 1) hovedverbet i sætningen

(med eventuelle hjælpeverber, og inkorporerede led), 2) et adjektiv, eller 3) det nominaliserede verbum eller adjektiv der er kerne i et nominalsyntagme.

prædikationskerne (udsagnskerne)

kernen i en *prædikation, bestående af et *prædikat med tilhørende *argumenter. Til denne kerne kan der inden for *prædikationens rammer føjes et antal *satellitter.

prædikat (omsagnsled, prædikatsled, subjektsprædikat, objektsprædikat) prædikatet er en ledtype som kun findes ved få verber der betegner lighed eller identitet (fx *være, blive, hedde, kalde, virke, male, gøre*). Det hører dels til verbalet, dels til dettes subjekt (subjektsprædikat) eller objekt (objektsprædikat), da det har *kongruens med, og betegner en egenskab ved, en tilstand hos eller et navn på subjektet eller objektet. Fx *Jens er bager, Anna er gammel, drengen hedder Peter, de malede byen rød, de kaldte ham Peter*. Prædikatet står på sætningsskemaets N-plads, objektsprædikatet efter objektet.

En stilistisk vigtig prædikatvtype er frit prædikat, det er karakteristisk ved, at det har kongruens med subjektet, og at det kan placeres relativt frit i skemaet, fx *dybt frustrerede havde de overværet mødet, de havde dybt frustrerede overværet mødet, de havde overværet mødet, dybt frustrerede*.

prædikatsled, se *prædikat

præfiks

forstavelse, morfem som placeres foran en *stamme for at danne et derivat. Typiske danske præfikser er *for-, be-, u-, mis-*, fx i *for-falde, for-fald, u-behag, mis-for-ståelse*. Meget brugt i fremmedord er de latinske præfikser med betydningen 'ikke': *a-* og *in-*, fx *amoralisk, inhuman*. Se *suffiks.

præmis

de dele (belæg og principper) i en *argumentation som begrunder at konklusionen må opfattes som sand, ofte genkendelige på argumentationsmarkører som *fordi, eftersom, for, nemlig, hvis...så*, og ord med samme betydning. Læg mærke til at både *belæg og *principper kan kaldes for præmisser.

præposition (forholdsord)

ordklasse af småord der angiver relationer i tid og rum mellem genstande og fænomener, fx *ad, af, efter, for, fra, gennem, hos, i, med, mellem, mod, om,*

over, på, til, uden, under. De står ofte foran et substantiv eller nominalhypotagme i en forbindelse der kaldes et præpositionsled eller *præpositionsforbindelse, fx *på bordet lå der en dug, i almindelighed skriver man sådan, han havde arbejde på Amager*, men de kan i andre tilfælde opfattes som en partikel der hører sammen med hovedverbet (i et inkorporerende prædikat), fx *stole på, regne med, resultere i, han arbejdede på skibet.*

præpositionsforbindelse (forholdsordsled)

syntaktisk helhed der optræder som et adverbial i sætningen, og som består af *præposition og styret led ("styrelse", fx substantiv eller nominalhypotagme) *i huset, mod tabte horisonter, (noget) til at gøre godt med.*

præpositionsobjekt, se *middelbart objekt

præsens (nutid)

verbal bøjningsform, realiseres ved morfemet /-(e)r/, fx *han læs-er*. Formen angiver først og fremmest noget nutidigt, fx *hvem er det der går der*, men den kan også anvendes om noget fremtidigt (*futurum): *jeg kommer i morgen*, om noget der altid er tilfældet: *solen står op om morgenen* eller om noget der gælder per definition (generisk tid): *Løven er et rovdyr.*

En særlig brug af præsens findes i dramatisk (historisk) præsens, hvor der midt i en beretning i præteritum bruges præsens for at de skal virke mere dramatisk.

præsens participium (nutids tillægsform, lang tillægsform).

infini verbal bøjningsform, realiseres ved morfemet /-ende/, fx *syng-ende, gå-ende*. Formen har mange forskellige syntaktiske funktioner, de vigtigste er 1) hovedverbal på V-plads efter bevægelsesverber og tilstandsverber, fx *han kom gående, hun blev siddende* 2) prædikativ (ofte sammensat) på N-plads fx *han går sovende gennem tilværelsen, han er sengeliggende, hun er oppegående*, 3) adverbial på A-plads, fx *hun synger strålende*, 4) adjektivisk fx *den syngende detektiv, den vordende moder*, 5) substantivisk fx *de troendes behersker, gående henvises til modsatte fortov.*

præsupposition (forudsætning)

den del af det semantiske indhold ved en *ytring som *afsenderen ikke meddeler, men forudsætter kendt og accepteret af *modtagerne; fx forudsætter afsenderen med ytringen: *Peter ved at hun er kommet*, det forhold at 'hun er kommet' og meddeler kun at 'Peter ved det'.

Præsuppositionerne benægtes ikke hvis der indsættes et *ikke* i sætningen: *Peter ved ikke at hun er kommet* præsupponerer også 'hun er kommet'.

Præsuppositionerne peger ikke, modsat ytringens meddelte fokus, hen mod en senere konklusion, fx kan man ikke ræsonnere således: *Peter ved ikke at hun er kommet, derfor er hun kommet*.

Ytringens *gamle information er altid præsupponeret. Alle *nominaler i bekendt form er præsupponeret. Også forhold som ikke er eksplicit nævnt i ytringen kan være præsupponeret af ord som *men, heller, kun*, fx forudsætter (præsupponerer) ordet *men* at der er semantisk modsætning mellem det der står før, og det der står efter, fx: *Han er neger, men velsoigneret*.

Med ytringen *Hvornår er De holdt op med at tæve deres kone?* præsupponerer afsenderen 1. 'at modtageren er holdt op at tæve sin kone', 2. 'at modtageren har tævet sin kone', 3. 'at modtageren har en kone', og 4. 'at modtageren er en mand'.

Hvis modtagerne faktisk ikke kender eller accepterer det der præsupponeres (forudsættes), er der tale om præsuppositionsfejl. Laver afsenderen præsuppositionsfejl med vilje, kan man kalde det *pådutning (møveri), det at pådutte modtagerne en mening som de ikke i samtalen kan benægte. *Ironi kan beskrives som en præsuppositionsfejl, som afsenderen ved at modtageren har gennemskuet.

præteritum (datid)

verbal bøjningsform, realiseres ved morfemvarianterne /-ede/, /-te/, aflyd (ved stærke verber) *kast-ede, køb-te, dø-de, sang*. Formen angiver først og fremmest den *deiktiske betydning datid (fæstet til en bestemt tid som er før og adskilt fra nutiden) *Han kom velforberedt til mødet; Så du Monet-udstillingen?*, men den kan også anvendes om noget hypotetisk (irrealis): *Bare jeg vidste det*, eller som høflighedsform af *modalverber i *relationskommunikation: *De ville vel ikke række mig saltet*. (NB brug ikke termen *imperfektum* for præteritum! Modsat bl. a. fransk har vi på dansk ikke noget skel mellem imperfektum og præteritum.)

pseudonym

(opdigtet) forfatternavn, det at en forfatter udgiver en bog under et andet navn end sit eget; et pseudonym kan beskrives som en fordobling af fortælleren i en fiktiv tekst, fx har Søren Kierkegaard skrevet *Enten-Eller* under pseudonymet *Victor Eremita*.

psykologvistik

psykolingvistik eller sprogpsykologi er betegnelsen for den del af sprogforskningen, der arbejder med psykologiske metoder, og som interesserer sig for sammenhængen mellem sproglige og psykiske fænomener, fx hvordan børn tilegner sig sproget, hvordan man lærer fremmedsprog, hvordan sammenhængen er mellem sprog og bevidsthed.

punktuel aspekt, se *aspekt

påduktion (møveri)

ytringstype (stilfigur) der indebærer at afsenderen med vilje *præsупponerer noget som modtageren hverken kender eller kan acceptere. En modtager der i en samtale på denne måde har fået påduktet en mening, kan ikke uden metasprog benægte det der præsупponeres, fx *Hvornår er De holdt op med at tæve deres kone?* sagt til en der ikke er holdt op, eller ikke har tævet hende, eller ikke er gift, eller ikke er en mand.

påhængsspørgsmål

det at afsenderen i *ansigt til ansigt-kommunikation for at udløse *feedback fra modtagerne afslutter fremsættende sætninger med et *ikke* og benægtede sætninger med et *vel*. I modsætning til de engelske tag-questions, fx *It's a nice house, isn't it*, kan danske påhængsspørgsmål også bruges i sætninger som man ikke kan stille som spørgsmål, fx *Jeg har hovedpine, ikke*.

påstand (tese, konklusion, spidsformulering)

den sætning i en *argumentation som der argumenteres for, ofte genkendelig på argumentationsmarkører som *altså, derfor, ergo, følgelig*.

påvirkning, se *fremstillingsform

realdefinition, se *definition

redegørelse

tekstelement med en *fremstillingsform hvor *afsenderinstansen *orienterer om, *forklarer, *analyserer, *tolker og *vurderer processer eller begivenheder (eventuelt handlingen i en beretning eller en fortælling) som allerede er kendt for adressaten.

Kompositionen i en redegørelse er typisk ordnet efter begivenheder, deres årsager og virkninger, og vurderingen af dem. Man kan fx gøre rede for heltens motiver i en novelle.

redundans

overflødig information, det forhold at der i tekster *ekspliciteres, gentages og omskrives mere end strengt nødvendigt for forståelsen. Sproget er i det hele taget redundant, fx kn mn gdt lse n tkst hvr vklrn r vk, de er overflødige eller redundante, for man kan gætte dem på grundlag af konsonanterne.

Talesprog er betydeligt mere redundant end skriftsprog for at sikre den skrøbelige overførsel af betydning ved hjælp af lydbølger fra mund til øre:
K: *Hvad skrev du der?*

M: *Hntj, det ved jeg ikke....Det med atforetrække at bo i byen....det ved jeg da ikke.....4 sek..... Nej, mn, det er jo svært, fordi ellers kan man jo skrive en en en søforklaring. I øjeblikket foretrækker vi at bo i byen, ikke, det er vi da så enige om....*

referat

tekstelement med en *fremstillingsform hvor *afsenderinstansen *orienterer om indholdet af en anden tekst eller samtale. I et referat anføres det i *metasprog hvilken *kommunikationssituation teksten indgår i, gengivelsen af tekstens indhold er loyal, dvs. indeholder samme udsagn og påstande og har samme proportioner mellem delene som originalen, men referatet har ikke nødvendigvis samme *fremstillingsform, *synsvinkel og *perspektiv som originalen. Man kan have referater af debatter og beslutninger under møder, af en bog eller et teaterstykker. Se også *resume og *parafrase.

Eksempel: *I leksikonartiklen i denne bog defineres begrebet 'relevans' ved at et udsagn er relevant hvis det har et genkendeligt emne, et informativt fokus og et sigte der er i modtagernes interesse. Dette eksemplificeres med: Der var en gang en mand med emnet *der*, fokus *en mand* og sigtet *hvad var der med ham?*, som besvares i den næste sætning: Han boede i en spand. Ved modsætningsemne og identitetsprædikation er der særlige forhold.*

referent

betyder på dansk normalt 'den der skriver referat', men bruges af mange i sprogvidenskaben, efter engelsk forbillede, om det som et tegn henviser til (*refers to*); fx beskrives et dyr med manke og hove der løber ude på marken, som referenten for tegnet *hest*, mens begrebet 'hest' beskrives som *betydningen (sense) af tegnet *hest*.

regel, se *princip

regionalsprog

rigsmål med træk fra dialekterne, lokalt præget sprog i en region eller en landsdel uden skarpe grænser og uden stabile træk, afhængigt af modtageren - modsat *dialekt. Forskellene mellem regionalsprog og *rigsmål vedrører navnlig tonegang (intonation, sætningsmelodi), *tryk og *stød, enkeltgloser og vendinger. Eksempler på regionalsprog er Per Højholts egen oplæsning af *Gittes monologer*, dialogen i Nils Malmros' film, sproget i Østjyllands radio.

reificering

*stilfigur, *metafor hvor enten levende væsener (mennesker) eller abstrakte relationer beskrives som om de var døde men håndgribelige ting, fx når arbejdende mennesker beskrives som *arbejdskraft*, eller når en renter på et lån beskrives som *en byrde som det er svært at bære*, eller som *lænker som man ikke kan komme fri af*.

relationskommunikation, se *indholds- og relationskommunikation

relevans

det forhold at afsenderen med sin ytring eller tekst imødekommer *modtagerinteresserne, således at den kan forstås og bruges af modtagerne. For at en ytring er relevant som meddelelse til modtagerne, skal dens *emne være genkendeligt, dens *fokus være informativt, og dens *sigte svare til *modtagerinteresserne.

Eksempel: *Der var en gang en mand. (Han boede i en spand)*. Emnet, dvs. det der står i *forfeltet som udgangspunkt for meddelelsen (*Der*), er genkendeligt for modtageren når det 1. er formuleret som *gammel information (i bekendt form, og så abstrakt og generelt som muligt for at det skal kunne genkendes af modtagerne) og 2. er kendt og identificerbart for modtagerne.

Fokus, det som ved placering sidst i ytringen meddeles (*en mand*), er informativt for modtageren når det 1. er formuleret som *ny information (i ubekendt eller nøgen form, eller som prædikat og så specifikt som muligt når det skal være sandt) og 2. med underforståelsen og kun det er ukendt eller anderledes end det modtageren ved og kender i forvejen, fx: *Der var en gang **en mand***

UNDERFORSTÅET: og kun det, dvs. det oplyses ikke om han var snedker!

Ytringen har det rette sigte når den ny information er i modtagernes interesse, eller muliggør forståelsen af en senere konklusion som er i modtagernes interesse, dvs. når det spørgsmål som afsenderen med fokuseringen på den nye information lover besvaret i det følgende, også bliver besvaret i det følgende, fx: *Der var en gang **en mand*** SIGTE: og hvad var der med ham? *Han boede i en spand.*

For at et helt *tekstelement skal være relevant skal det endelige sigte svare til *modtagerinteresserne, som kan være at blive belært om noget som de ikke ved, at blive bevæget til at ændre opfattelse eller holdning til noget de allerede kender, eller at få underholdning og livstydning. Sigtet med børneremsen *Der var en gang en mand...* er underholdning og livstydning.

Ved modsætningsemner er emnet, selv om det er formuleret som ny information, genkendeligt som modsætning til et andet emne i en parallel sætning, fx [*På lørdag*] *har vi fri*_{UNDERFORSTÅET: på fredag har vi ikke fri.}

Ved *identitetsprædikation, herunder kløvning, er fokus (sidste led) formuleret som gammel information fordi det ikke er dette, men identiteten der er relevant, *Den dygtigste pige i klassen er Ida, Det er Peter der har spist kagen.*

rema, se *fokus

resultat (RESULTAT, RES, følge)

*semantisk rolle for en *satellit der betegner handlingens resultat, ofte udtrykt med en *præpositionsforbindelse eller en *ledsætning som *adverbial, fx *Stemplerne bevægelse op og ned ændres ved hjælp af en krumtapaksel [til en roterende bevægelse].*

resume

tekstelement med en *fremstillingsform hvor *afsenderinstansen kortfattet orienterer om hovedpunkterne af en anden tekst. I et resume skal det kort anføres hvilken kommunikationssituation teksten indgår i, og gengivelsen af tekstens hovedpunkter vil som regel ikke følge originalens *fremstillingsform, *synsvinkel eller *perspektiv. Se også *referat og *parafrase.

Eksempel: *Resume af leksikonartiklen om 'relevans': relevans er tekstens genkendelighed, informativitet og imødekommelse af modtagerinteresserne.*

retning (RETNING, RTN)

*semantisk rolle for det *indirekte argument der betegner handlingens retning i rummet, ofte udtrykt med et *adverbium eller en *præpositionsforbindelse som *adverbial, fx *og så gik den direkte [hjem].*

retorik

læren om talekunst, omfatter nu læren om sproglig (både skriftlig og mundtlig) fremstilling. Den klassiske retorik indeholdt underdisciplinerne inventio (læren om hvordan man finder stof til at belyse en sag), dispositio (læren om hvorledes man ordner sit stof), elocutio (læren om hvordan man

formulerer sig, stilistik), memoria (læren om hvorledes man husker hvad man skal sige) og actio (selve fremførelsen, talelære). I moderne tid er retorik også kommet til at omfatte argumentationslære, public relations og massemedieteorier.

retorisk spørgsmål

spørgsmål som forekommer i en *monolog, hvor der ikke gives modtagerne mulighed for at svare, stilistisk figur der dramatiserer og levendegør en monolog for modtagerne, fx *Hvem gør ikke det?*

retskrivning (ortografi)

den rette skriftlige gengivelse af ord; skrivning ved hjælp af de gældende regler for korrekt stavning og tegnsætning; det gældende system for korrekt skrivning - p.t. udtrykt i *Retskrivningsordbogen*, udg. af Dansk Sprognævn, 1986ff.

rigsmål

det talte sprog, der af samfundet anerkendes som normen for landets sprog - modsat *dialekt og *regionalsprog. Rigsmålet er det talesprog, man lærer udlændinge at tale, og som tilstræbes i uddannelsessystemet og de landsdækkende elektroniske medier, specielt Radioavisen. Rigsmål er karakteriseret ved at være (tilnærmelsesvis) umarkeret, så tilhøreren ikke umiddelbart kan udpege den talendes geografiske herkomst. Kaldes også rigsdansk eller rigssprog, men i almindelighed dækker disse to betegnelser - modsat rigsmål - både det talte og det skrevne sprog.

rod

*stamme som ikke kan analyseres i mindre morfologiske elementer, dvs. som ikke er bygget op af en anden stamme plus *fleksiver eller *derivativer. Begrebet har stor betydning i orddannelselæren, idet samme rod (i variation) kan indgå i omfattende afledningssystemer, fx indgår roden *bær/bar/bår* i *bær-e*, *bar*, *bår-et*, *bar-n*, *bar-m*, *bår-e*.

romantisk ironi

(oprindeligt *romansk ironi*, dvs. 'som hører til romaner') stilfigur, forfatterens bevidste brud på illusionen om at den fiktive historie (og eventuelt en eksplicit personal fortæller) er virkelige, ofte ved at de omtalte personer i en fortælling selv taler om den fortælling som de indgår i, fx *Og nu maa jeg bort. Det kan gerne være, jeg kommer igen, men ikke i denne Komædie. (Hun rider ud.)* Karen Blixen: *Sandhedens Hævn. En Marionetkomædie*, 2. scene.

rubrik

(fra latin *rubrica* rød farve, (rødfarvet) overskrift i en (håndskrevet) lov, afledt af *ruber* rød) 1. overskrift i lov, i avisartikel; overskrifterne over de enkelte afsnit i teksten til loven eller artiklen kaldes *mellemrubrikker*. (NB sæt aldrig punktum efter rubrik og mellemrubrik!) 2. afdeling i en systematisk opstilling. - 3. lille artikel; *rubrikannonce* annonce, der ikke står på en tekstside.

rum (RUM, lokativ, sted)

*semantisk rolle for en *satellit der betegner handlingens sted i rummet, ofte udtrykt med en præpositionsforbindelse som adverbial, fx ...[*hvor*] *der voksede en mængde planter*.

runding

vokaler kan, ved hjælp af læberne, være rundede eller urundede. De urundede er /i, e, æ, a/; de rundede er /y, ø, ö/ og /u, o, å, ɔ/.

ræsonnement, se *argumentation

s-passiv, se *passiv

sagligt sprog

sprogligt *stilelement hvor afsenderen undgår interjektioner og kontroversielle *præsuppositioner, bruger forholdsvis flere konstative *sproghandlinger, fx påstå, antage, beskrive, berette, og færre regulative og ekspressive sproghandlinger, og bruger flere konstaterende og relative prædikater som *elektrisk, firkantet, fynsk, høj, snæver, lang*.

Sagligt sprog står i modsætning til *emotivt sprog hvor afsenderen bruger mange interjektioner, mange ekspressive sproghandlinger og mange oplevelsesprædikater og psykologisk karakteriserende prædikater.

sagtekst (sagprosa)

tekstart eller *fremstillingsform hvor *modtagerinteressen er at blive belært og få sagen oplyst eller at blive bevæget og få ændret opfattelse og holdning, og hvor - i modsætning til hvad der gælder for *fiktion - *afsenderinstansen skal svare til afsenderen, adressaterne til modtagerne, og hvor henvisningen til den omtalte verdens tid, sted og personer sker med udgangspunkt i kommunikationssituationen. I sagtekster er der således et metonymisk forhold (sammenhæng) mellem den omtalte situation og kommunikationssituationen; de er dele af samme helhed.

Generelt er sagtekster præget af *normalsprog i modsætning til de fiktive tekster som er præget af litterær *stil og hyppige *stilfigurer.

Der findes ikke nogen alment anerkendt inddeling af sagtekster i genrer, men mange tager tekstens dominerende *fremstillingsform som inddelingskriterium, således at man kan skelne mellem: *orienterende tekster med *genrerne: lærebog, nyhedsartikel, afhandling, monografi, biografi, selvbiografi, nekrolog, rejseskildring; *vurderende, debatterende og argumenterende tekster med genrerne: essay, partiprogram, kronik, anmeldelse, pamflet, partsindlæg, politisk tale; opfordrende og adfærdsregulerende tekster med genrerne: lov, bekendtgørelse, regulativ, aftale, reklame, annonce, brugsanvisning, girokort.

sammenfatning

*tekstelement hvor *afsenderinstansen i slutningen af et tekststykke konkluderer, *resumerer og *generaliserer hvad der har stået i det foregående. Man kan fx i leksikonartiklen om *sagtekst* finde følgende sammenfatning: *I sagtekster er der således et metonymisk forhold (sammenhæng) mellem den omtalte situation og kommunikationssituationen, de er dele af samme helhed.*

sammenlignende sprogvidenskab, se *sprogvidenskab

sammenligning

tekstelement hvor afsenderinstansen *vurderer en sag i forhold til en anden af samme art, ofte som led i en *karakteristik eller *argumentation. *Kompositionen i sammenligninger er ofte ordnet efter ligheder og forskelle, fordele og ulemper.

sammensatte ord, se *kompositum og *sætningsord

sammensætning, se *kompositum

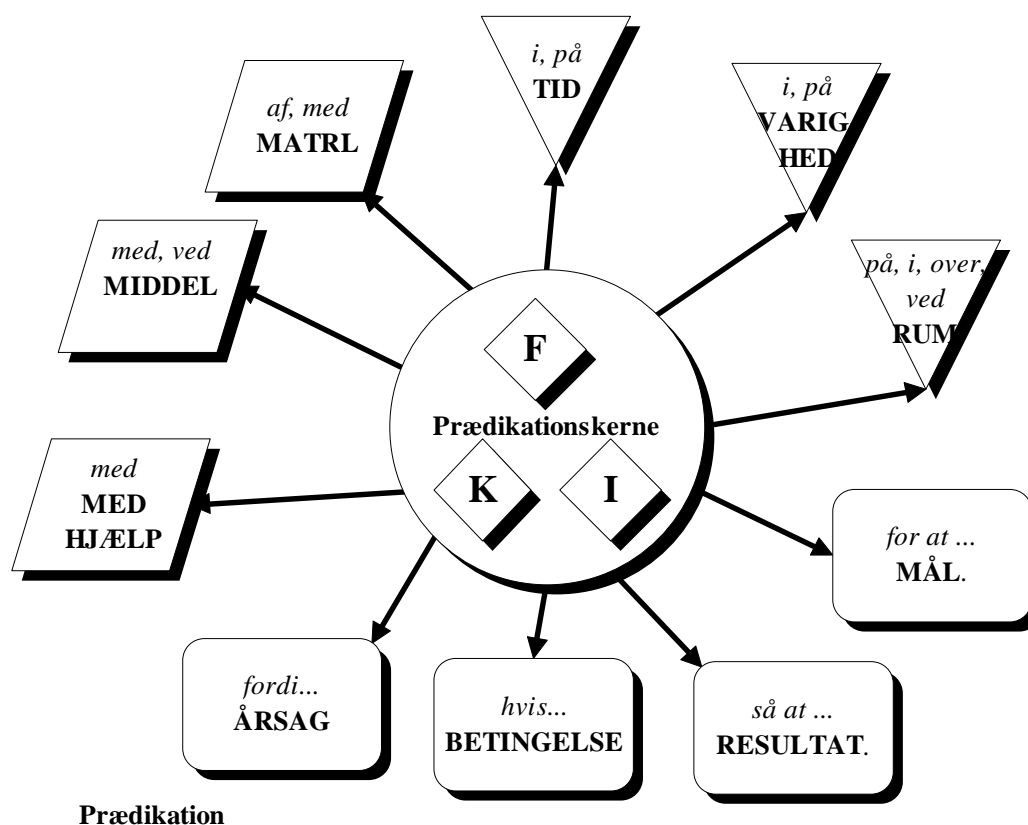
samtaleanalyse

analyse af (båndudskrevne) samtaler, dvs. kommunikationen i tovejskommunikationssituationer. I samtaleanalysen beskrives samtaleroller, interaktionsmønstre og turtagning i samtalen. I de symmetriske interaktionsmønstre (debat og forhandling) stræber samtaleparterne efter at have samme rolle, og bruge samme sproghandlinger; i komplementære (asymmetriske) interaktionsmønstre (belæring og beordring) stræber samtaleparterne efter at have forskellige roller og bruge forskellige sproghandlinger. Ved turtagning skiftes

kommunikationsparterne til at være afsender og modtager efter regler der afhænger af kommunikationssituationen og interaktionsmønstret.

satellit (adjunct, frit adverbial)

frit grammatisk led der sammen med *prædikationskernen (*prædikat + *argumenter) udgør *prædikationen. Satellitter er, i modsætning til argumenterne, normalt uafhængige af prædikatets type, og de angiver regibemærkninger og bagtæppe eller baggrund for handlingen.

Satellitter er typisk adverbier, præpositionsforbindelser og ledsætninger. Der kan i en prædikation optræde en eller flere af 10 mulige satellitter med følgende *semantiske roller: TID, VARIGHED (VAR), RUM, ÅRSAG (ÅRS), BETINGELSE (BET), RESULTAT (RES), MÅL, MATERIALE (MAT), MIDDEL (MID), MEDAGENT (MEDHJÆLP) (MED).

I en sætning kan der være vilkårligt mange satellitter (markeret med { }), og de kan være der uafhængigt af prædikatets type (dog accepterer visse verber, fx kopula-verber, ikke visse satellitter): $\{I \text{ går}\}_{TID} \{i \text{ Århus}\}_{RUM} [kom]_{PRÆD} [bilen]_F \{i \text{ to timer}\}_{VAR} [ikke \text{ nogen vegne}]_I \{ved \text{ hjælp af motoren}\}_{MID} \{fordi \text{ der ikke var nogen benzin på}\}_{ÅRS}$.

scenisk tid

*fortælletempo hvor fortællertiden kører med præcis samme fart som den fortalte tid, og hvor *afsenderinstansen har medsyn sammen med de omtalte personer; det er det man har i et skuespil, drama.

seksus

semantisk motiveret inddeling af substantiver betegnende væsener med biologisk køn i maskulinum (hankøn) og femininum (hunkøn). Seksus udtrykkes ved anvendelse af pronominerne *han* og *hun* ved reference til substantivet, fx *barnet, hun sover hele natten; det nye postbud, han er ganske tiltalende; min lille høne, hun lægger et æg hver eneste dag.*

selvlyd, se *vokal

sem

semantisk komponent, del af et ords betydning som genfindes i kombination med andre semer i andre ord. Fx kan semet [HUNKØN] genfindes i ordene *pige, kvinde, ko, hoppe*, semet [VOKSEN] kan genfindes i ordene *kvinde, mand, ko, får*, semet [IKKE-VOKSEN] i ordene *pige, dreng, kalv, lam*, og semet [MENNESKE] i ordene *mand, kvinde, dreng, pige*. Semer kan noteres med kapitæler i kantede parenteser.

Et ord kan siges at bestå af en række semer som adderes eller konfigureres i ordets betydning, fx kan ordet *kvinde* siges at indeholde semerne [MENNESKE & VOKSEN & HUNKØN], ordet *dreng* semerne [MENNESKE & HANKØN & IKKE-VOKSEN].

Polysemi kan beskrives således at et leksem kan have nogle semer fælles i alle betydningerne, mens andre varierer i de forskellige betydninger, fx kan ordet *høj* beskrives ved semet [OVER GENNEMSNITTET PÅ EN ORIENTERET SKALA] i alle betydningerne, mens semerne [OMUDSTRÆKNING OPIRUMMET], [OM LYDSTYRKE] og [OM LYDSVINGNINGERNES ANTAL] alternerer med hinanden i eksemplerne *et højt tårn, et højt tordenskrald, det høje C*.

Der sker altid en entydiggørelse (monosemierung) af *polyseme ord i konkrete ytringer på grundlag af *kohærens; det skyldes *isotopien mellem de dominerende semer i de forskellige ord i forløbet. Fx indgår semet [OP] både i ordet *høj* (i betydningen 'som rager langt op') og i ordet *tårn* i betydningen 'bygning som rager mere op end den er lang og bred' i udtrykket *et højt tårn*.

semantik

læren om sprogligt *indhold som omfatter *betydning, *mening og *tolkning. I nogle traditioner står semantik i modsætning til *fonetik, *morfologi,

*syntaks, som handler om sproglige udtryk. I andre traditioner står semantik, der handler om sætningers indhold, i modsætning til logik, som handler om sætningers sandhed, og *pragmatik, som handler om sætningers brug i konkrete ytringer.

Semantik omfatter læren om *tegn, *morfologi og *syntaks, *prædikation, *argument og *satellitter, *sem, *semantisk rolle, *modalitet og *modsætning.

semantisk komponent, se *sem

semantisk modsætning, se *modsætning

semantisk morfem, se *frie og bundne morfemer

semantisk rolle (dybdekasus)

den semantisk betydning som *argumenter og *satellitter har i en *prædikation; de forskellige roller de spiller i forhold til *prædikatet og *prædikationskernen (rollerne er skrevet med KAPITÆLER, således at det er tydeligt hvad der er tekniske termer for semantiske roller, og hvad der er grammatiske termer og almindelige ord).

*Argumenterne (der er afhængige af *prædikatets *valens), kan have følgende semantiske roller: det *Kausale argument (K) kan have de semantiske roller: *AGENT (AG), *KRAFT (KRA), det *Fundamentale argument (F) kan have de semantiske roller: *ORIGINAL (ORI), * KONKRET OBJEKT (KOB), * ABSTRAKT OBJEKT (AOB), og det *Indirekte argument (I) kan have de semantiske roller: *IDENTITET (IDT), *MODTAGER (MOD), *OPLEVER (OPL), *RUM, *RETNING (RTN).

Uafhængigt af prædikatets type kan der i forbindelse med prædikationskernen optræde én eller flere *satellitter, en med hver af følgende roller: TID, VARIGHED (VAR), RUM, ÅRSAG (ÅRS), BETINGELSE (BET), RESULTAT (RES), MÅL, MATERIALE (MAT), MIDDEL (MID), MEDAGENT (MED). Læg mærke til at RUM både kan optræde som argument for visse verber, og som satellit for andre.

I prædikationskernen kan der, afhængigt af prædikatets *valens, optræde fra et til tre argumenter: Monovalente prædikater: [*hun*]_F sover, [*bolden*]_F [*er rød*]_{Præd}; divalente prædikater: [*han*]_K drak [*øl*]_F, [*hun*]_F kom [*hjem*]_I, [*han*]_I har [*et gammelt hus*]_F; trivalente prædikater: [*hun*]_K gav [*ham*]_I [*bogen*]_F, [*han*]_K malede [*porten*]_F [*rød*]_I, [*han*]_K sendte [*brevet*]_F [*til Paris*]_I.

I prædikationen kan der altid være vilkårligt mange satellitter (markeret med { }) uafhængigt af prædikatets type (dog accepterer visse verber ikke

visse satellitter); hver satellitrolle kan dog kun optræde én gang i en prædikation: *{I går}*_{TID} *{i Århus}*_{RUM} *[kom]*_{PRÆD} *[bilen]*_F *{i to timer}*_{VAR} *[ikke nogen vegne]*_I *{ved hjælp af motoren}*_{MID} *{fordi der ikke var nogen benzin på}*_{ÅRS}.

semantisk ændring (historisk betydningsændring)

ændring i betydningen af ord i sprogets historie. Et ord kan få udvidet eller indskrænket sit betydningsindhold, fx betød *album* (latin: *albus* 'hvid') oprindeligt en tavle overtrukket med hvid gips, anvendt til bekendtgørelser i Rom; siden fik det udvidet sin betydning til at betegne 'en trykt publikation', og nu er det indskrænket til at betyde 'bind til at indsætte blade med fotografier, avisudklip eller frimærker', 'sæt af grammofonplader med flere musikstykker', 'musikhæfte' eller 'tegneseriehæfte'.

Andre eksempler er *rimelig*, der tidligere betød 'passende', men nu også kan betyde 'temmelig', og *hærge*, der normalt betyder 'plyndre og ødelægge', men som nu også kan betyde 'feste'.

Et ord kan få en helt ny betydning, fx *rar*, som tidligere betød 'sjælden' (*Troens rare Klenodie*), men har fået betydningen 'dejlig', 'behagelig', antagelig fordi det dejlige er så sjældent. *rolig* betød tidligere 'morsom', jf. moderne svensk, men betyder nu 'stille', 'fredelig'.

Semantiske ændringer kan være resultatet af (døde) *metaforer, fx *bjergets fod* og faste *metonymier, fx *det daglige brød* (dvs. 'ernæring').

semikolon

tegn, der fungerer lige som punktum til at afgrænse forholdsvis selvstændige dele af teksten, men ligner komma i markeringen af, at sætningerne på begge sider hører tæt sammen med hensyn til indhold; som ved komma skrives der med lille bogstav efter semikolon, fx *Ole kunne ikke komme; han var forkølet. Men Lars kom som sædvanlig*. Semikolon må ikke forveksles med *kolon. Se *Retskrivningsordbogen* § 44.

semiologi (semiotik)

læren om *tegn og tegnsystemer; semiologi omfatter ikke blot læren om sproglige tegn (som sprogvidenskaben handler om), men også om ikke-sproglige tegn, musik, billeder, mode. Betegnelsen *semiologi* bruges især om den franske tradition.

semiotik (semiologi)

læren om *tegn og tegnsystemer; semiotik omfatter ikke blot læren om sproglige tegn (som sprogvidenskaben handler om), men også om ikke-sprog-

lige tegn. Betegnelsen *semiotik* bruges især om den europæisk-amerikanske tradition, hvor der efter Peirce skelnes mellem indeksikalske, ikoniske og symbolske tegn.

sideordning (paratakse)

grammatisk relation mellem to led som tilsammen danner et *paratagme. I paratagmet er to led siderordnet, hvis de begge hver især kan optræde alene på samme måde som helheden. I paratagmet *Hans og Grete* er *Hans* og *Grete* siderordnet fordi man både kan have *Hans og Grete gik ud i skoven*, *Hans gik ud i skoven*, og *Grete gik ud i skoven*. Se også *underordning og *neksus.

signifiant, se *udtryk

signifié, se *indhold

sigte

den efterfølgende information som afsenderen med fokuseringen i ytringen peger frem på; en ytring skal have det rette sigte, dvs. ytringens fokus skal være i overensstemmelse med *modtagerinteresserne, eller muliggøre forståelsen af en senere konklusion der er i modtagernes interesse, som kan være at blive belært, bevæget eller behaget med underholdning og livstydning.

Sigtet kan beskrives som det *underforståede spørgsmål som afsenderen, ved at fokusere på ny information, lover vil blive besvaret i følgende ytring, fx [*Der var en gang en mand*^{SIGTE: og hvad var der med ham?} *Han boede i en spand.*

Sigtet med ytringen er at gøre dens fokus kendt, dvs. til gammel information som der kan henvises til i den følgende ytring: *Han boede i en spand*. Henvisningen i bestemt form, *Han*, viser at afsenderen holder sit løfte om at besvare det underforståede spørgsmål^{og hvad var der med ham?}

Sigtet med ytringen *Den første tand kommer i munden* må, fordi dens emne, imod princippet om relevans, er formuleret som ny information, være at lægge op til en efterfølgende sætning der kunne lyde: *og den anden kommer på knæet*. Sigtet kan således beskrives: *Den første tand kommer i munden*^{SIGTE: og hvad så med den anden?}

simpelt sprog

sproglig stil(art) der er let at læse og forstå, sprog med lav *lix eller *lop. Simpelt sprog er karakteristisk ved få ord per punktum fordi det indeholder få eller ingen *ledsætninger per *helsætning, simple *nominale led bestående alene af et *substantiv, ingen *sætningord, *analytisk ordstilling og højfrekvente ord. Sproget er som regel simplere i tale end i skrift.

Eksempel på simpelt sprog: *Illo så op mod solen. Den var allerede ved at gå ned. Der var over en halv dagsmarch tilbage til stammens landsby - til de små stråhytter. Det var for sent at begive sig afsted nu. Hvad skulle han gøre?*

singularis (ental)

fleksiv ved substantiver (og adjektiver) betegnende ét eksemplar i en art, modsat *pluralis, fx *en dreng - drenge*. I bestemt form kan singularis betegne alle eksemplarer i en art (generel singularis), *løven er et rovdyr*.

skriftsprog

det skrevne sprog modsat *talesprog.

skønlitteratur, se *fiktion

slang

sproglig *stil(art) der afviger fra *normal(tale)sproget ved saftige, slående billeddannelser. Det er vigtigt at skelne mellem slang og forhenværende slang - fx var ord som *knallert* og *dollargrin* oprindeligt slang, men de bruges nu i dagligsproget uden særmarkering. Nogle slangord overlever ikke et par års hektisk brug - fx *bred ymer* og *høj karse*.

slutfelt, se *sætningsskema

socialisering, primær og sekundær

indlæring af social adfærd frem til voksenalderen; den primære socialisering foregår i barnets første leveår og er knyttet til hjem og forældre; den sekundære socialisering foregår gennem institutioner som vuggestue, børnehave, skole, fritidshjem og fritidsaktiviteter. Gennem socialiseringen sker der en tilpasning til de sociale normer og forventninger, som gælder i det omgivende samfund.

sociolekt

social dialekt, dvs. en sprogform, der er tæt forbundet med den talendes sociale status - set i sammenhæng med hans og især hendes forældres sociale status.

sociolingvistik

sociolingvistik eller sprogsociologi er betegnelsen for den del af sprogforskningen, der arbejder med sociologiske metoder, og som interesserer sig for

sammenhængen mellem sproglige og sociale fænomener, fx korrelationen mellem udtalevarianter og social status, brugen af tiltaleformer, måden at fortælle historier på.

spatial deiksis, se *deiksis

spatiering

adskillelse af de enkelte typer i ord, der skal fremhæves; at *spatiere* er at skrive med s p æ r r e t skrift.

spatium

mellemrum, især mellem linjer, ord eller typer; i tryk: mellemrumstype, blanktegn.

specifikt sprog

sprogligt *stilelement hvor der med nominalerne i bestemt eller ubestemt form henvises til specifikke (enkelte, identificerbare) tider, steder, genstande og personer, fx *den 7. april 1984, nede i fru Hansens kælder, den grønne blyant, en mand*; modsat *uspecifikt sprog hvor der henvises til hele arten med nominalerne i nøgen form, eller i bestemt eller ubestemt form i generisk betydning, fx *engang, der, grønne blyanter tegner bedst, en blyant er et skriveredskab*.

spidsformulering, se *påstand og *argumentation

spirant

hæmmelyd, med luftstrømmen hæmmet, men ikke lukket af, modsat *klusil. Spiranterne artikuleres med læberne /f, v/, med tungen nær ganen /l, r, s/; ved /l, r/ kan luften passere i siderne af tungen, ved /s/ kan luften passere i midten af tungespidsen.

sprogbygning og sprogbrug

skelnen, indført af den schweiziske sprogforsker F. de Saussure, mellem *langue* og *parole*, således at *langue* betegner sproget som system - som vi finder det beskrevet i grammatik og ordbog, mens *parole* betegner sproget som det realiseres af det enkelte menneske i skrift og tale. - På engelsk bruges ordene *language* og *speech*, på tysk *Sprache* og *Sprechen*. På dansk bruges *sprogbygning* (eller *sprogssystem*) og *sprogbrug*.

Den amerikanske sprogforsker Noam Chomsky skelner mellem *competence* og *performance*, hvor *competence* (på dansk gengivet *kompetens*)

betegner sprogbrugerens sprogbeherskelse, og *performance* (på dansk gengivet *performans*) hans/hendes aktuelle sproglige adfærd.

sproghandling (talehandling)

kommunikationens mindste enhed, en skriftlig eller mundtlig ytring (sætning eller en samling af sætninger) der i *kommunikationssituationen (af nogen kaldet *i udsigelsen*, dvs. ved at blive sagt og hørt, eller skrevet og læst) fungerer som (tæller som) en afgrænset intentionel handling med sociale følger.

Sproghandlinger kan ikke være korrekte eller ukorrekte, men vellykkede eller mislykkede. Mange sproghandlinger forudsætter bestemte forhold i kommunikationssituationen for at være vellykkede; fx forudsætter *løftet* at afsenderen kan udføre den lovede handling, og at modtageren foretrækker at handlingen udføres fremfor at den ikke udføres (man kan ikke i bogstavelig forstand *love at solen står op i morgen* eller *love folk tæsk*).

Sproghandlinger kan (især efter Searle og Habermas) inddeles i følgende typer: konstativer, som forpligter afsenderen på sandheden, fx *påstå*, *antage*, *beskrive*, *berette*, *indrømme*; ekspressiver, som ærligt udtrykker afsenderens vurderinger, holdninger og sindstilstande, fx *håbe*, *frygte*, *ønske*, *takke*, *byde velkommen*, *beklage*; regulativer, som forpligter en eller flere af kommunikationsparterne til handlinger, fx *love*, *befale*, *opsige*, *undskylde*, *bede om*, *opfordre*, *aftale*; institutionelle sproghandlinger, som er bundet til institutioner, ofte med performative sætninger (*hermed døber jeg dig ...*), ændrer kommunikationsparternes status, fx *ægtevie*, *døbe*, *udnævne*, *erklære krig*.

sproghistorie, se *diakron sprogvidenskab

sproghistorisk inddeling

den sproghistoriske inddeling af dansk ser således ud efter Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie* (DSH) I-V, 1944-70, og efter *Ordbog over det danske Sprog* (ODS) 1918-1956:

DSH		ODS	
urnordisk	200-800		
olddansk (runedansk)	800-1100	run.	(runedansk)
ældre middeldansk	1100-1350	æda.	(ældre dansk)
yngre middeldansk	1350-1500	glda.	(gammeldansk)
ældre nydansk	1500-1700	ænyd.	(ældre nydansk)
reformationstiden	1500-1600		
den lærde tid	1600-1700		
yngre nydansk	1700-		
Holbergtiden	1700-1750	ikke betegnet i ODS	
nyere dansk	1750-1870		
nyeste dansk	1870-		

sprogindlæring

barnets indlæring af modersmålet, eller senere indlæring af fremmedsprog. Ved at bruge termen sprogindlæring (modsat *sprogtilegnelse) understreger forskeren, at hun opfatter processen som en læreproces, med den voksne som læreren og barnet som eleven.

sprogligt billede, se *metafor og *allegori

sprogpsykologi, se *psykolingvistik

sprogrigtighed

anvendelse af et korrekt sprog i tale og skrift. Intet faktisk forekommende, af afsenderen accepteret sprogfænomen er i sig selv ukorrekt; der er ikke noget sprogligt i vejen med de sprogformer, som almindeligvis omtales som sprogfejl, fx udtalen /rat/ i stedet for /ræt/ af ordet *ret*. I ethvert sprogsamfund vil imidlertid brugerne af standard*sociolekten, *normalsproget, kalde nogle af afvigelserne, nemlig dem, som findes i lavstatus sociolekten, for ukorrekte, eller ulogiske eller uacceptable osv. - Andre former for brud på *normen for sprogrigtighed såsom ægte sprogfejl - dvs. mulige konstruktioner, der faktisk ikke forekommer - diskuteres sjældent af sprogbrugerne, fx **på ligger huset vejen*.

sprogsociologi, se *sociolingvistik

sprogssystem, se *sprogbygning og sprogbrug

sprogtegn (konventionelt tegn), se *tegn

sprogtilegnelse

sprogtilegnelse bruges især om barnets tilegnelse af modersmålet, der begynder kort efter fødslen og kulminerer i alderen ca. 2-4 år, for at ebbe ud omkring puberteten. Ved at bruge termen sprogtilegnelse (modsat *sprogindlæring) understreger forskeren, at hun opfatter barnet som aktiv og produktiv deltager i processen.

sprogvidenskab (lingvistik)

læren om sprog. Sprogvidenskab omfatter dels de systematiske discipliner om *sprogbygningen: *fonetik, *fonologi, *grammatik (sproglære med *morfologi og *syntaks), *semantik, *pragmatik, kognitiv lingvistik, komparativ lingvistik (sammenlignende sprogvidenskab) og leksikologi; dels de *empiriske discipliner om *sprogbrugen: *sociolingvistik (sprogsociologi), *psykolingvistik (sprogpsykologi), sproghistorie (*diakron lingvistik), dialektologi, navneforskning og stednavneforskning; og dels de anvendte videnskabsdiscipliner: *filologi, datalingvistik, anvendt lingvistik, matematisk lingvistik, leksikografi, oversættelsesteori, *stilistik og *retorik.

Sprogvidenskab grænser op til andre humanistiske videnskaber som logik, sociologi, psykologi, filosofi, litteraturvidenskab, tekstteori, kognitionsforskning og semiotik.

spærret skrift, se *spatiering

stamme

*rod eller *kompositum som kan danne basis for yderligere udvidelse med *derivativer eller *fleksiver.

sted, se *RUM

stedord, se *pronomen

stil (sproglig stil, stilart)

udtryksmåde, de valg som afsenderen har foretaget (på alle niveauer) mellem ækvivalente udtryk (dvs. udtryk som henviser til og omtaler det samme), fx mellem synonymer, *hest : ganger : krikke : øg*, eller mellem forskellige sætningsbygninger: *Da det blev aften, kunne hun ikke sove, fordi hun var syg* og: *Det blev aften; hun kunne ikke sove; hun var syg*.

Stilen (stilarten) i en tekst er sproglig *relationskommunikation, dvs. stilen signalerer til modtagerne hvilke relationer afsenderen ønsker og forudsætter (*præsupperer) mellem afsender og modtager, og hvilket for-

hold afsenderen har til sagforholdet, fx signalerer *Luk så for fa'n den dør!* en anden social relation mellem parterne end: *Jeg måtte vel ikke bede Dem være så venlig at lukke døren?*

Stil er, i modsætning til tegnenes indhold og udtryk, ofte et spørgsmål om mængde og hyppighed, og stil er på den måde en slags *analoge tegn. Stil kan fx være afhængig af antallet af ekspressive sproghandlinger i forhold til antallet af konstative sproghandlinger, eller af antallet af ord per sætning igennem en hel tekst, sammenlignet med andre tekster.

Stilen er normalt den samme hele vejen igennem en tekst (hvor forholdet mellem afsender, modtager og sagforhold ikke ændres). Ændres stilen midt i en tekst, kaldes det stilbrud, fx *Jeg måtte vel ikke bede Dem være så venlig - at skride ad Helvede til!*

I visse stilarter (litterær stil) er der hyppig forekomst af *stilfigurer (hvoraf nogle kaldes *troper*) som metrum (versefod), rim, *allitteration, onomatopoietikon, *allusion, *anador, *tautologi, *pleonasme, *kliche, ordpar, varieret gentagelse, *parallelisme, *kiasme, *antitese, klimaks, gradation, kontrast, *sammenligning, *metafor, *besjæling, *personificering, *animalisering, *antropomorfering, *synæstesi, kenning, *metonymi, parabel, *allegori, *katakrese, *parafrase, perifrasi, *paradoks, zeugma, *hyperbel, *litote, *eufemisme, *ironi, *retorisk spørgsmål.

Blandt stilarterne kan man skelne mellem *normalsprog, *talesprog, *skriftsprog, *slang, *argot, *jargon, *arkaisk stil, *kancellistil (juridisk sprog), *fagsprog, *nærsprog og *fjernsprog.

Disse stilarter er karakteriseret ved forskellige *stilelementer som: *implicit og *eksplicit sprog, *specifikt og *uspecifikt sprog, *konkret og *abstrakt sprog, *personligt og *upersonligt sprog, *emotivt og *sagligt sprog, *formelt og *uformelt sprog, *komplekst og *simpelt sprog.

stilelement

sprogformer, dimension i de stilistiske valg som kan foretages i en tekst. Der kan skelnes mellem følgende stilelementer: *implicit og *eksplicit sprog, *specifikt og *uspecifikt sprog, *konkret og *abstrakt sprog, *personligt og *upersonligt sprog, *emotivt og *sagligt sprog, *formelt og *uformelt sprog, *komplekst og *simpelt sprog.

stilfigur (trope)

betegnelse i stilistikken for bestemte sproglige former og konstruktioner som afviger fra *normalsproget, og som er særegne for bestemte *stilarter. Til stilfigurerne (hvoraf nogle kaldes *troper*) regnes som regel: metrum (versefod), rim, *onomatopoietikon, *allusion, *anador, *tautologi, *pleonas-

me, *kliche, ordpar, varieret gentagelse, *parallelisme, *kiasme, *antitese, klimaks, gradation, kontrast, *sammenligning, *metafor, *besjæling, *personificering, *animalisering, *antropomorfering, *reificering, *synæstesi, kenning, *metonymi, parabel, *allegori, katakrese, *parafrase, perifrasi, *paradoks, *zeugma, *hyperbel, *litote, *eufemisme, *ironi, *retorisk spørgsmål.

stilistik

læren om stil både i skønlitteratur og sagprosa. En stilistisk undersøgelse omfatter bl.a. ordforråd, *syntaks, *semantik, *pragmatik, troper og *stilfigurer. Se også *stil, *stilelement.

stipulativ definition, se *definition

strukturalisme

tradition inden for sprogvidenskaben, der lægger vægt på sprogets immanens (uafhængighed af andet), og på *dikotomierne mellem *diakron og *synkron sprogvidenskab, *udtryk og *indhold, og *sprogbygning og sprogbrug, og mellem form og substans.

styrkemarkør

modifikation af konklusionen i argumentation, fx *sandsynligvis*, *nødvendigtvis*, *måske*, *nok*, *sikkert*, *givetvis*, se *argumentation.

stød

artikulation med ujævn udåndingsbevægelse, fremkaldt ved, at stemmebåndene nærmer sig hinanden, som en tilnærmelse til et lukke. For at et ord kan have stød, må det have stødbasis, nemlig en sonorant i en stavelse med tryk - det kan enten være en lang vokal eller halv vokal, eller en kort vokal plus sonor konsonant (fx l, m, n). Stødets funktion som udtryksmiddel ses af, at det alene kan være betydningsadskillende, fx /hun§:/ /hun/ = *hund* : *hun*; /læ§s:/ /læs / = *læs!* : (*et*) *læs*. I den sydlige del af landet, samt på Bornholm og Amager mangler dialekterne stød, og det mangler typisk også i disse danskeres rigsmål, hvorfor de har sammenfald mellem de ovennævnte ordtyper.

støtte (rygdækning)

argument i en *induktiv *argumentation, et af de eksempler der tilsammen generaliseres til en lovmæssighed, fx *Det regnede i går, og gaden blev våd*;

det regnede i forgårs, og gaden blev våd; det regnede for en uge siden, og gaden blev våd. Ergo: når det regner bliver gaden våd.

subjekt (grundled)

sætningsled, der kan defineres på fire forskellige måder: 1) ved kasus: *nominativ hvis subjektet er et personligt pronomen, 2) ved ledstilling: subjektet står på sætningsskemaets F- eller n-plads, 3) ved forudsættelse: subjektet forudsætter tilstedeværelse af et *finit verbum, 4) semantisk: i *aktiv betegner subjektet *agens, i *passiv betegner subjektet *patiens. Ovenstående er dog en prototypedefinition, dvs. der er mange subjekter som definitionen ikke dækker præcis. Subjektets rollefunktion kan således være *AGENT, *KRAFT, *KONKRET OBJEKT eller *ABSTRAKT OBJEKT

subjektsprædikat, se *prædikativ

substantiv (navneord)

klasse af ord der betegner levende væsener, ting og begreber, og som bøjes i bestemthed, tal og genitiv, fx *høne, bænk, fortvivelse*. De kan som regel kendes på, at man kan sætte *en* eller *et* foran dem. Klassen deles i *appellativer (fællesnavne) og *proprier (egennavne).

suffiks

afledningsendelse, *derivativ som placeres efter en *stamme for at danne et *derivat. Typiske danske suffikser er *-hed, -dom, -skab, -(e)lig, -er, -eri*. Husk forskellen på suffikser og *fleksiver: suffikser danner derivater (afledninger), fleksiver er bøjningsformer. Se også *præfiks.

superlativ

adjektivform, realiseret med morfemet /-(e)st/ eller sammensat med ordet *mest*. Indgår i bøjningskategorien *komparation sammen med *positiv og *komparativ. Superlativ betegner en egenskabs styrke eller grad i forhold til alle med samme egenskab i en gruppe. Fx *Peter er den klogeste i hele klassen; den ældste i landsbyen er Martine*.

supinum

På latin betegner *supinum* en særlig nominal verbalform, og på svensk en særlig infinit verbalform, som er den ene funktion af *perfektum participium på dansk. Rester af det der svarer til den svenske *supinum* findes i dansk i fx *Jeg gad vidst, Jeg skulde sjunget lidt meer maaske* .

svagtryksvokal

på dansk bruges vokalen /C / som svagtryksvokal i udlyd, undtagen foran r; den artikuleres med mellemtungen mod den hårde gane, fx *Mette* /mædC /; i udlyd foran r bruges /ɹ/, fx *piger* /pi ɹ/.

symbol, se *tegn, *digitalt tegn og *litterært symbol

synekdoke

en særlig type *metonymi hvor der sker en forskydning med hensyn til omfang: del for helhed eller element for kategori; kan også kaldes *pars pro toto, fx *De stemte efter hoveder, ikke efter hoveder; det daglige brød*.

Synekdokeer kan blive så hyppige at de opleves som klicheer; tidligere tiders betydningsforskydninger kan have sammenhæng med hyppige metonymier.

synkretisme

sammenfald af flere grammatiske funktioner og former i én, fx er der synkretisme mellem fælleskøn og intetkøn i pluralis af adjektivernes bøjning, fx *de kære drenge* : *de kære børn*.

synkron sprogvidenskab

studiet af et sprog på et bestemt tidspunkt uden hensyn til tidligere former af sproget. Synkrone beskrivelser af sprogbygning og sprogbrug er resultater af en abstraktion, da det vi beskriver er et tilfældigt valgt udsnit af en mere eller mindre jævn og ubrudt historisk udvikling. Synkrone beskrivelser er forudsætninger for at dyrke *diakron sprogvidenskab.

synonymer (morfemvarianter, allomorfer)

udtryksvarianter, to ordudtryk (eller morfer) som har samme eller tilnærmelsesvis samme betydning (samme konfiguration af semer), fx *verbum* og *udsagnsord*, *gætte* og *gisne*, *latent* og *skjult*, *leg-edede* og *spøg-te*.

Der kan ofte være *stilistisk forskel på synonymer, ordene bruges i hver sin stilart: *hest* : *ganger* : *krikke* : *øg* eller *hvis* : *såfremt*, *og* : *samt*, *alle* : *samlige*. Se også *homonym, *hyponym, *polysemi.

synsvinkel

det omfang hvormed *afsenderinstansen har adgang til de omtalte personers tanker. Man kan skelne mellem ydre syn, indre syn og alvidende syn.

Ved ydre syn beskrives og berettes kun det som et kamera ville kunne registrere, fx *Trines mund fortrak sig i en vred grimasse da hun sagde: "Hej du! Du har glemt din blyant"*.

Ved indre syn beskrives handlingen set fra én persons indre, med dennes tanker, hensigter og erindringer, fx *"Hej du! Du har glemt din blyant" sagde hun og tænkte at det skulle den mokke få betalt*.

Ved alvidende syn (olympisk fortæller) anskues handlingen fra flere personers indre samtidig, hvad kun 'guds øje' kan, fx *"Hej du! Du har glemt din blyant" sagde hun og tænkte at det skulle den mokke få betalt, uden at vide at den lille rødhårede pige slet ikke kendte Søren Brun*.

syntagmatiske relationer

relationer etableret mellem elementer i den sproglige kæde; de beskrives som regler for elementernes kombinationsmuligheder. Syntagmatiske relationer findes på alle sprogets niveauer, vi har fonologiske regler for mulige fonemsekvenser, morfologiske og syntaktiske regler for morfemernes kombinationsmuligheder, tekstlingvistiske regler for sætningssammenføjning. Se også *paradigmatisk.

syntagme

helhed af elementer i den sproglige kæde etableret ved en grammatisk relation. Ud fra om syntagmets struktur er bestemt ved *underordning, *sideordning eller *neksus, taler man om *hypotagmer, *paratagmer og *katatagmer.

syntaks (grammatik)

ordføjningslære, læren om hvorledes *ord føjes sammen til grammatiske led og *sætninger af bestemte typer med bestemte *betydninger og *meninger; syntaks omfatter på dansk især læren om *sætningsskemaet.

syntaktisk tryk

et ords leksikalske tryk kan erstattes af bitryk eller svagtryk i den syntaktiske sammenhæng. Det gælder især pronominer, konjunktioner og adverbier, men kan også gælde fx verber, se *enhedstryk.

syntetisk ordstilling

ordstilling i led og sætninger hvor *adled kommer før *kerneled, fx *den rødhårede dreng, de i det foregående beskrevne forhold*, modsat *analytisk ordstilling. Se også *forvægt og *bagvægt.

synæstesi

*metafor hvor noget der opfattes med én sans, beskrives med kvaliteter som hører til en anden sans, *Fortæl mig vindens farver; den varme farvetone.*

sætning

syntaktisk helhedsform der består af et *finit verbum og normalt et subjekt; disse to led indgår i et gensidigt forudsætningsforhold. Til udtryksenheden en sætning svarer indholdsenheden en *prædikation (et udsagn). Sætningens øvrige led (objekter, adverbialer osv.) er ikke obligatoriske og indgår derfor ikke i sætningsdefinitionen.

Sætningen er den mindste grammatiske enhed som kan udgøre en ytring i en kommunikationssituation, og sætningen svarer til en semantisk prædikation.

Danske sætninger har en relativt fast ledrækkefølge (topologi). *Sætningsskemaet (F | v n a | V N A) er en grammatisk model som repræsenterer denne rækkefølge.

sætningskløvning

1) *det*-kløvning: Når en størrelse særlig skal sættes i *fokus (fremhæves eller udpeges), kan det ske på den måde, at den gøres til *prædikativ i en sætning med *det* som subjekt og *være* (*blive*) som finit verbal. Den sætning hvori leddet semantisk hører hjemme, sættes bagefter som bisætning som er *præsupponeret, fx *det er ikke mig, der har smadret ruden; er det først på onsdag, (at) hun kommer? det er vist direktør, han er; det bliver ikke ham, der får jobbet.*

2) *der*-kløvning: Et ubestemt *nominal anbringes på N-pladsen i en sætning med formelt subjekt *der* og *være* som finit verbal og med resten af sætningen efterstillet som bisætning. Denne kløvning tjener til at isolere nominalet og fremhæve ubestemtheden i sætninger hvor subjektet er *ny information. Fx *der er nogen, der har spist kagerne; er der ingen, der vil hjælpe mig? der var visse formaliteter, som først måtte bringes i orden; mig er der ingen, der bryder sig om; der er dem, der mener, at skatterne er for høje.*

sætningsled

syntaktiske helheder (*hypotagmer og *syntagmer) der indgår som led i sætningen. Sætningsled kan som regel kendes på at de kan stilles på førstepladsen i sætningen (F-feltet). Dansk har følgende sætningsledtyper *verbaler (*hjelpeverber og *hovedverber), *nominaler (*subjekt, *objekt, *prædikativ og *indirekte objekt) og *adverbialer (centraladverbialer og indholdsadverbialer). Disse led placeres på sætningskemaets v eller V, n

eller N og a eller A-pladser. På samme måde som sætningen opbygges sætningsleddene i sig selv efter nogle ret faste ordstillingsprincipper, fx nominalerne.

sætningsord (skjult sætning)

nominaliserede verber (verbalsubstantiver), adjektiver eller *participier; *nominaler der ikke betegner ting eller personer, men sagforhold, egenskaber og hele begivenheder uden angivelse af tid og visse roller, fx *skatteyderbetaling til projektet, laboratoriefremstilling af sygdomme, tvangsfjernelse af børn, gidseltagning af bankdirektør NN, de forhåndenværende søms peincip, de måske egnede.*

I nominalfrasen *skatteyderbetaling til projektet* er ordet *betaling* et verbalsubstantiv der er afledt af verbet *betale*, og man kan sige at der i hele frasen er skjult følgende sætning: *skatteyderne betalte til projektet.*

I nominalfrasen *laboratoriefremstilling af sygdomme* er *fremstilling* et verbalsubstantiv afledt af verbet *fremstille*, og der er skjult følgende sætning: *nogen fremstiller (eller fremstillede?) sygdomme i laboratorierne.* Man ser at det i det sidste eksempel ikke er angivet hvilken tid udsagnet gælder, og hvem der er *agenten for handlingen.

I nominalfrasen *skatteyder* er der skjult følgende sætning: *nogen yder skat.* Nominalet *det fraflyttede område* indeholder den skjulte sætning *nogen er flyttet fra området.*

Sætningsord kan gøre sproget meget svært at læse og er karakteristisk for *komplekst sprog og *upersonligt sprog.

sætningsskema

skemaer for *sætningsleddenes rækkefølge i *helsætninger og *ledsætninger; der regnes med følgende typer af led: **n** = *nominaler som *subjekt, **N** = Nominaler som objekt, prædikativ og indirekte objekt, **v** = *finitte verbaler, **V** = infinitte verber, **a** = *centraladverbialer, **A** = *indholdsadverbialer, og de står i helsætningen i følgende rækkefølge:

...

F		centralfelt		indholdsfelt		T	
F		v n a		V N A		T	

...

Sætningens førsteplads, **F** kaldes fundamentet eller forfeltet, og her anbringes det der er sætningens *emne, hvad enten det er subjektet, objektet, prædikativet, det indirekte objekt, et indholdsadverbial eller hele indholdsfeltet. Når et led således er *topikaliseret (sat først som emne) udfylder det ikke sin plads i skemaet:

hun ville () ikke give ham en undskyldning på onsdag; ham ville hun ikke give () en undskyldning på onsdag, en undskyldning ville hun ikke give ham () på onsdag, på onsdag ville hun ikke give ham en undskyldning (); give ham en undskyldning på onsdag ville hun ikke ().

Centralfeltet (neksusfeltet) er det felt hvor de sætningsdannende led (subjektet, det finitte verbum og sætningsladverbialer) står. Indholdsfeltet (slutfeltet) er det felt hvor de indholdsbærende led (hovedverbet, objekter og mådesadverbialer) i sætningen står. **T** angiver tungtledsfeltet, hvor store og tunge led anbringes, hvad enten det er egentligt subjekt eller objekt: *det var meget usandsynligt at han ville komme.*

I ledsætninger står leddene i følgende rækkefølge:

...

		centralfelt		indholdsfelt		T					
k		n	a	v		v	N	A		T	

... ..

k står for konjunktional. Ledsætninger har ikke noget fundament eller forfelt, da de ikke har noget emne i sig selv, derimod har de en *konjunktion der angiver hvilket led ledsætningen udgør i oversættelsen, fx ... *at/fordi/hvis hun ikke ville give ham en undskyldning på onsdag.*

tabuord (noa-ord)

erstatningsord for et andet ord, som på grund af tabuforestillinger ikke kan bruges. Fx er formuleringen *den brune* blevet anvendt for *bjørn* for ikke at hidlokke dyret ved nævnelse af dets rigtige navn. Det må kaldes en eufemisme at sige *at gå bort* i stedet for *at dø*.

tag-question, se *påhængsspørgsmål

talehandling, se *sproghandling

talesprog

sproglig *stil der som oftest findes i mundtlige kommunikationssituationer. Talesprog er, sammenlignet med *skriftsprog, karakteristisk ved stor *redundans, mange *interjektioner, *implicit, *specifikt, *konkret, *personligt, *emotivt, *uformelt sprog og *simpelt sprog med mange *anakolutier, sætningsbrud, ufuldendte sætninger, *paratakse. Hvis talesprog skrives ned, ser det ukorrekt og barnligt ud, men sådan virker det ikke i den mundtlige kommunikationssituation, fx:

K: *Hvad skrev du der?*

M: *Hntj, det ved jeg ikke....Det med atforetrække at bo i byen....det ved jeg da ikke.....(4 sek.)..... Nej, mn, det er jo svært, fordi ellers kan man jo skrive en en en søforklaring. I øjeblikket foretrækker vi at bo i byen, ikke, det er vi da så enige om....*

talord, se *numerales

tankestreg

tankestreg har form som en vandret streg (i typografi længere end bindestreg, sml. — og -) og skrives eller trykkes med afstand, *spatium, til de omgivende ord; den kan betegne et indholdsmæssigt skift, en dramatisk effekt, eller markere indskud og tilføjelse, fx *Endelig fandt jeg mine briller — i køleskabet!* Se *Retskrivningsordbogen* § 61.

tautologi

udsagn, der per definition er sandt, dvs. alene på grund af betydningen af de ord, der indgår i udsagnet, fx *Alle ungarke er ugifte*. På grund af princippet om *relevans vil ytrede tautologier altid blive tillagt en mening, fx *Drenge er drenge*. Se også *plathed.

tegn

handlinger (tale) eller spor af handlinger (skrift eller billeder) der fungerer som kommunikation af tanker fra en person til andre, fordi de fortolkes som henvisende til noget andet end sig selv; enhed i kommunikationen med stabilt forhold mellem genkendeligt fysisk *udtryk og et mentalt *indhold, dvs. et udtryk der hver gang henviser til og betegner det eller de samme indhold,

Man kan skelne mellem analoge og digitale tegn. Ved *analoge tegn (ikoniske tegn, billeder) sker henvisningen fra udtryk til indhold bl. a. på grundlag af lighed, analogi; en tegning af en hest ligner fx en hest.

Ved *digitale tegn (symboler, sprogtegn) sker henvisningen fra udtryk til indhold alene på grundlag af konvention; digitale tegn har *dobbelt artikulation, dvs. et tegn er en kombination af flere enheder (fonemer eller bogstaver) som ikke selv er tegn, fx ligner ordet *hest* ikke en hest, men det er sammensat af bogstaverne *h + e + s + t* som ikke selv er tegn.

Det der kaldes *indeksikalske tegn*, *indekser* eller *naturlige tegn* er efter denne definition ikke tegn, men processer hvor naturlige fænomener ses som virkninger af en årsag, fx kan spor efter hove på jorden ses som “tegn på” at der har været heste, eller som årsag til en virkning, fx ses mørke skyer som “tegn på” regn.

Det mindste sprogtegn kaldes et *morfem; det kan være en *rod, et *derivativ eller et *fleksiv. Ord som er sammensat af flere morfemer kan også kaldes et tegn, og *sætninger som er sammensat af flere ord kan også kaldes et tegn. Et *fonem er ikke et tegn, da det ikke har en stabil relation mellem udtryk og indhold.

tegnsætning

anvendelse og anbringelse af skilletegn. Skilletegnene er '.' (punktum), '!' (udråbstegn), '?' (spørgsmålstegn) — efter disse tre tegn, og undertiden efter kolon, skrives næste ord med stort begyndelsesbogstav — ';' (semikolon), ',' (komma), ':' (kolon), '—' (tankestreg). '(...)' (parentes). Reglerne for tegnsætning findes i *Retskrivningsordbogen* § 40ff.

tekst (tekstlighed, tekststyring)

sammenhængende sekvens af en eller flere sætninger eller sproghandlinger der ytres som en helhed i en *kommunikationssituation. Teksten afgrænses i tid af skift i mindst én af kommunikationssituationens ydre faktorer, dvs. afsender, sagforhold, modtager, medium og situation eller sprog.

Som informationsteoretisk enhed skal teksten være *relevant, dvs. den skal tage udgangspunkt i noget der er kendt og genkendeligt for *modtagerne, *gammel information; den skal informere om noget der er nyt for modtagerne, *ny information, og den skal imødekomme *modtagerinteresserne, som kan være at blive belært om noget de ikke kender, at blive bevæget og ændre opfattelse af noget de allerede kender, eller at blive behaget ved underholdning og livstydning.

Tekster kan sammen med andre ytringer indgå i en samtale (*tovejskommunikation, interaktion), og en *tekst (fx et brev) kan selv bestå af flere forskellige sproghandlinger (fx dato, hilsen, oplysninger, forespørgsler, løfter, underskrift, hilsen). En roman som *Niels Lyhne* er én tekst; *Klokken er 3* kaldes normalt en ytring.

tekstart, se *genre og *fremstillingsform

tekstelement

afsnit i en længere tekst som er domineret af én *fremstillingsform, fx *beskrivelse, *beretning, *analyse, *vurdering og *opfordring. Nogle tekstelementer er alene defineret i forhold til andre tekstelementer i samme tekst, fx *eksemplifikation, *sammenfatning og *dokumentation.

En tekst er sammensat af flere tekstelementer, og deres type og indbyrdes struktur er bestemmende for tekstens *genre, fx vil et privat brev typisk bestå af hilsen, beretning, evt. opfordring og hilsen.

teksttype, se *genre og *fremstillingsform

tema (eventuelt stavet *thema*)
kan være betegnelse for *emne.

temporal deiksis, se *deiksis

tempus, se *verbum, *præsens, *præteritum

tese, se *påstand og *argumentation

tid (TID, tiden hvornår)
*semantisk rolle for en *satellit der betegner handlingens sted i tiden, ofte udtrykt med en *præpositionsforbindelse som adverbial, fx [*Hver dag*] *trak en af Sønerne Geden ud paa Marken for at græsse*.

tilbageblik (flashback)
det forhold mellem *fortælle tid og *fortalt tid at der midt i scenisk eller panoramisk beretning med medsyn eller bagudsyn beskrives hvad der tidligere er sket eventuelt ved beskrivelse af en erindring i *dækket direkte tale, fx *Han stod og så op på huset, som han havde gjort så mange gange før*. Se også *forudskikkelse.

tillægsord, se *adjektiv

tolkning

kan betyde to forskellige ting, enten et *tekstelement, eller *indholdet af en tekst.

En tolkning kan være et tekstelement med en *fremstillingsform hvor *afsenderinstansen i *metasprog med konstative *sproghandlinger, *referat, *parafrase, *analyse og *karakteristik *orienterer om hvorledes en tekst skal forstås. *Kompositionen indeholder typisk tekstelementer som *karakteristik af tekstens *genre, *parafrase af teksten, analyse af tekstens *komposition, *fremstillingsformer, og *sigtet med den i *kommunikationssituationen. Eller en tolkning kan være indholdssiden af en ytring eller tekst, de tanker som kommunikerer fra afsenderen til modtagerne. Afhængigt af situationen er fx

tolkningen af *Kan du så gå* enten at ytringen er et spørgsmål: 'Er du nu i stand til at gå (efter at du har forstuvet foden)?', eller en opfordring: 'Gå!'.

topic

engelsk betegnelse for *emne.

topikalisering

det at gøre noget til *emne (topic) ved at sætte det i forfeltet; normalt er subjektet eller et adverbial topikaliseret, fx *postudbringningen vil blive forsinket i de kommende dage, i de kommende dage vil postudbringningen blive forsinket*. Det er markeret når andre led topikaliseres, fx det infinitte verbum eller objektet, fx *Forsinket vil postudbringningen næppe blive i de kommende dage. Brevene bringer vi ud til tiden, men pakkerne kan blive forsinket*.

tosprogethed

tosprogethed (bilingvalisme) bruges om fuldstændig beherskelse af to sprog. Den kan være erhvervet ved opvækst i et tosproget miljø, hvor der dog almindeligvis er dominans af det ene sprog (modersmålet) over det andet, eller den kan være erhvervet ved flytning til et andet sprogområde, eller (sjældnere) ved undervisning.

tovejs- og envejskommunikation

ved envejskommunikation går kommunikationen på grund af tekniske eller sociale arrangementer kun én vej, fra den ene person til den anden; ved tovejskommunikation (interaktion) kan de deltagende personer øjeblikkelig bytte roller, således at de skiftes til at være afsender og modtager. *Medierne radio, fjernsyn, talerstol, og al skriftlig kommunikation er normalt envejskommunikation fordi de kun tillader stærkt forsinkede svar.

*Ansigt til ansigt-kommunikation er den typiske tovejskommunikation. Der findes kommunikationssituationer hvor både tovejs- og envejskommunikationssituationer indgår. Fx er et interview i fjernsynet tovejskommunikation der er indbygget i envejskommunikation.

tovejskommunikation, se *envejs- og tovejskommunikation

transformationsgrammatik

variant af *generativ grammatik. Transformationsgrammatikken er en grammatikmodel udarbejdet af den amerikanske sprogforsker Noam Chomsky. Modellen blev lanceret i 1957 i Chomskys bog *Syntactic*

Structures og har i de forløbne ca. 40 år haft afgørende indflydelse på sprogvidenskabens udvikling. Transformationsgrammatikken i sin klassiske udformning bygger på en teori om at sprogets regler er organiseret i forskellige komponenter.

En syntaktisk komponent genererer (frembringer) dybstrukturer, en semantisk komponent tillægger dybstrukturerne en semantisk tolkning, og et sæt af transformationsregler genererer en overfladestruktur, som danner udgangspunkt for den fonetiske repræsentation. En transformationsgrammatik kan således ses som et forsøg på at forklare, hvordan forbindelsen mellem det sproglige indhold og det sproglige udtryk bringes til veje.

I Chomskys nyere generative modeller spiller transformationsreglerne en væsentlig mindre rolle, i stedet arbejder man nu med generelle (universelle) principper for grammatikalske strukturers form (velformethedsprincipper).

transitive verber

verber der i *aktiv både har *subjekt og *objekt (og eventuelt *indirekte objekt), og som kan sættes i *passiv således at objektet (eller det indirekte objekt) bliver grammatisk subjekt på n-pladsen i sætningsskemaet, fx *kaste, elske, begrunde, se, befale, sende, overdrage*. Verber der ikke har direkte objekt, eller som ikke kan sættes i passiv er ikke transitive, men *intransitive, fx *sove, komme, resultere i, være, svømme, veje, virke*.

trivalent prædikat

prædikat med tre argumenter: det ***K**ausale argument, det ***I**ndirekte argument og det ***F**undamentale argument, ofte prædikater der inkorporerer præpositioner og eventuelt nominaler, fx $[Hun]_K gav [ham]_I [bogen]_F, [De]_K sendte [bøgerne]_F [til Paris]_b, [Hun]_K kaldte [ham]_F [Mads]_b, [Han]_K oversatte [teksten]_F [fra latin til dansk]_f$.

trope, se *stilfigur

tryk

i en ytring på mere end én stavelse vil nogle af stavelserne træde stærkere frem end andre. De mest fremtrædende stavelser har hovedtryk (markeret med Rlodret streg foroven og foran stavelsen), de næststærkeste har bitryk (markeret med Tlodret streg forneden og foran), de svageste har svagtryk eller nultryk (markeres ikke):

Der Rstaar et RSlot i RVesterTled; han står Rop ved RsyvTtiden.

trykskifte

i en række fremmedord af latinsk oprindelse flyttes trykket i pluralis til næste stavelse, fx *mótor* - *motórer*, *dóktor* - *doktórer*. Men ikke alle ord af denne type følger reglen, således hedder *kondítor* i pluralis hos de fleste mennesker *kondítorer*.

udlyd

den sidste (konsonantiske) lyd i et ord, dvs. efter den sidste vokal i ordet. Man skelner mellem absolut udlyd = allersidste lyd i ordet som *p* i *slap*, og dækket udlyd = efter sidste vokal, men ikke allersidst som *p* i *slapt*.

udråbsord, se *interjektion

udsagn (logisk udsagn, prædikation, proposition)

indholdet af en sætning, uden hensyn til hvilken *sproghandling sætningen indgår i, *indholdskommunikationen i en sætning, uafhængigt af *relationskommunikationen. De tre sætninger *Sov godt!*, *Hun sover godt.* og *Sover hun godt?* indeholder samme logiske udsagn, men fungerer som forskellige sproghandlinger.

Et logisk udsagn (en *prædikation) består af *prædikationskernen (dvs. *prædiketet og dets bundne *argumenter) og et vilkårligt antal frie *satellitter. Fx består udsagnet *Hun sover godt* af det *fundamentale argument: *Hun*, og prædiketet *sover godt*. Udsagnet *I Århus i går kom bilen i to timer desværre ikke nogen vegne ved hjælp af motoren fordi der ikke var nogen benzin på.* består af prædikationskernen 'bilen kom ikke nogen vegne' og satellitterne 'i Århus', 'i går', 'i to timer', 'ved hjælp af motoren' og 'fordi der ikke var benzin på'.

Som regel hører *attitudeadverbialer (fx *heldigvis*, *desværre*) og performativer (fx *Jeg lover hermed at ...*) ikke med til det logiske udsagn fordi de angiver sproghandlingstypen.

En prædikation (et logisk udsagn) kan fra et grammatisk synspunkt være en *helsætning (inklusive dens ledsætninger), en *ledsætning, eller et *sætningsord, et nominaliseret verbum eller nominaliseret adjektiv som kerne i et nominalsyntaxme. Som prædikat i prædikationen optræder 1) hovedverbet i sætningen (med eventuelle hjælpeverber, og inkorporerede led), 2) et adjektiv, eller 3) det nominaliserede verbum eller adjektiv der er kerne i et nominalsyntaxme.

udsagnsled, se *verbal

udsagnsord, se *verbum

udsigelse, se *sproghandling

udtryk (sprogets udtryksside, signifiant)

de handlinger (tale) eller spor efter handlinger (skrift og billeder) der fungerer som midler til kommunikation af tanker fra en person til andre, den del af et *tegn der har fysisk eksistens, lydsvingninger i luften eller konfigurationer af sværte og farve på papir, og som fortolkes som henvisende til noget andet end sig selv, nemlig til et mentalt *indhold. Sprogets udtryksside kan på grund af sprogets *dobbelte artikulation beskrives som systemet af *fonemer og *grafemer som ikke i sig selv er tegn, men som kan kombineres til tegn. I sprogvidenskaben noterer man sproglige udtryk med *kursiv*.

uformelt sprog

sprogligt stilelement som især bruges i, og derfor signalerer, uformelle situationer, dvs. situationer bestemt ved få mennesker, hyppig og privat interaktion, mundtlighed, *tovejskommunikation, parternes store kendskab til hinanden og social og fysisk nærhed.

Uformelt sprog er som modsætning til *formelt sprog karakteristisk ved *personligt sprog, *implicit sprog, *konkret sprog og *personligt sprog, men også af særlige uformelle normalsproglige varianter af synonympar: *konen ikke hustruen, findes ikke forefindes, sende ikke fremsende, ligge ikke henligge, begynde ikke påbegynde*, og især af småord som: *alle, både...og, derfor, dette, hvis, og, også, om*; derimod ikke: *samlige, såvel...som, følgelig, indeværende, dersom og såfremt, samt, ligeledes, angående og vedrørende*.

underbegreb (hyponym)

begreb der har mindre begrebsomfang og større begrebsindhold end det tilsvarende overbegreb; a er underbegreb (hyponym) til b, som er *overbegreb til a, hvis det gælder at 'alle b' *implicerer 'alle a', og at 'nogen a' implicerer 'nogen b', fx er *drenge* underbegreb til *børn*, fordi *alle børn elsker æbler* implicerer *alle drenge elsker æbler*, og *nogle drenge elsker æbler* implicerer *nogle børn elsker æbler*.

underforståelse (implikatur)

det indhold og de hensigter med en ytring som hverken *impliceres eller *præsupponeres, men som modtagerne, på grund af princippet om *ytringens *relevans, alligevel ikke kan undgå at opfatte.

Det er altid underforstået at den *nye information i en ytring er den stærkeste formulering som er sand, fx er det med ytringen: *Jeg har 3 flasker spiritus* underforstået: 'jeg har ikke 4 flasker'.

Det er også altid underforstået at ytringens *sigte er i *modtagernes interesse, fx er det med ytringen: *Jeg lover at komme* underforstået at modtagerne foretrækker 'at jeg kommer' frem for 'at jeg ikke kommer'.

Når en ytring benægtes, er det underforstået at modtagerne tror det som benægtes; ellers var der ikke grund til at benægte det. Det er fx underforstået at modtagerne tror at hvalen, når den svømmer i havet, er en fisk, hvis afsenderen siger: *Hvalen er ikke en fisk*. Den ellers også sande ytring *Katten er ikke en fisk* er ikke så sandsynlig, for ingen modtagere ville tro at katten er en fisk.

underordning (hypotakse)

grammatisk relation mellem to led der tilsammen danner et *hypotagme. I hypotagmet er et *adled underordnet et *kerneled, hvis kerneledet kan optræde alene på samme måde som helheden, mens adledet ikke kan optræde på samme måde som helheden. I hypotagmet *en god gerning* er *god* underordnet *gerning* fordi man både kan have *En god gerning kan ikke gøres for ofte*, *en gerning kan ikke gøres for ofte*, men ikke *en god kan ikke gøres for ofte*. Se også *sideordning og *neksus.

upersonligt sprog

sprogligt *stilelement hvor kommunikationssituationens parter, afsenderen og modtageren ikke en eneste gang nævnes eksplicit i teksten, og hvor afsenderen i det hele taget ikke eksplicit omtaler specifikke personer særlig ofte; det sker hvis afsenderen bruger ordet *man*, *passivformer af *verberne, fx *Cykler fjernes uden ansvar*, eller verbalsubstantiver som er *generelle og hvor de semantiske roller kan udelades, fx *tvangsfjernelse*, *indeksregulering*, *behandling*, *påkørsel*.

urnordisk

sproget i de ældste skandinaviske runeindskrifter (200-800). I den senere del af perioden registreres en sprogpaltning i *østnordisk sprog og *vestnordisk sprog.

uspecifikt sprog (generelt sprog)

sprogligt *stilelement hvor afsenderen med adverbialer, og med nominaler i nøgen form, eller i bestemt eller ubestemt form i generisk betydning, henviser generelt til arten eller til enhver af slagsen, fx *engang*, *der*, *grønne blyanter*

tegner bedst, en blyant er et skriveredskab; modsat *specifikt sprog, hvor der med nominalerne i bestemt eller ubestemt form henvises til specifikke tider, steder, genstande og personer, fx *den 7. april 1984, nede i fru Hansens kælder, den grønne blyant, en mand*.

valens (aritet)

det antal *argumenter som et givet *prædikat kan knytte sammen i en *prædikationskerne: 1, 2 eller 3 argumenter; prædikaterne kaldes henholdsvis *monovalente, *divalente og *trivalente. Prædikats valens må skelnes fra verbets transitivitet; et divalent prædikat kan enten være et transitivt verbum *De så ham ikke*, eller et intransitivt verbum med middelbart objekt *De så ikke på ham*.

De tre argumenter i prædikationskernen er 1) det **F**undamentale argument, **F**, 2) det **K**ausale argument, **K**, og 3) det **I**ndirekte argument, **I**. Monovalente prædikater har strukturen: **F-P**, fx *[De]_F svømmede*. Divalente prædikater har strukturen **K-P-F** eller **F-P-I**, fx *[De]_K så [ham]_F ikke; [hun]_F så på [ham]_I*. Trivalente prædikater har strukturen: **K-P-I-F** eller **K-P-F-I** fx *[Hun]_K gav [ham]_I [bogen]_F, [de]_K sendte [bøgerne]_F [til Paris]_I*.

Det **K**ausale argument kan, afhængigt af prædikats type, have de semantiske roller: *AGENT, *KRAFT, det **F**undamentale argument kan have de semantiske roller: *ORIGINAL, *KONKRET OBJEKT, *ABSTRAKT OBJEKT, og det **I**ndirekte argument kan have de semantiske roller: *IDENTITET, *MODTAGER, *OPLEVER, *RUM, *RETNING.

valorisering

den vurdering der kommer til udtryk i en tekst af det som teksten handler om. Valoriseringer kommer som regel til udtryk ved vurderende *adjektiver og i i fortælle teori gælder valoriseringen de forskellige *aktanter, specielt det mål som helten stræber efter. Valorisering er tegn på at fortælleren har *indre syn.

variant (allofon, allomorf, synonym)

en af flere forskellige realiseringer af det samme fonem, morfem eller ord. De forskellige udtaler af ordet *kaffe* kaldes frie varianter. Varianter, der er komplementært distribueret (se *distribution) dvs. som kun forekommer i hver sin kontekst, kaldes bundne (eller kombinatoriske) varianter, fx er udtalen af *i* som /e/ eller /æ/ i forbindelse med ikke-r og r: *slikke: drikke* kombinatoriske allofoner, formerne *bære, bar, båret* kombinatoriske allomorfer. Synonymer kan betragtes som stilistisk bundne ordvarianter, fx *hest, krikke, øg, ganger*.

varighed (VARIGHED, VAR, tiden hvorefter)

*semantisk rolle for en satellit der betegner handlingens udstrækning i tiden, ofte udtrykt som et *adverbium eller en *præpositionsforbindelse som *adverbial, fx *Geden gik på kirkegården [hele dagen] og spiste af græsset.*

verbal

sætningsled på sætningens v- og V-pladser der udfyldes af *verber. På v-pladsen står *finitte verbalformer (*præsens, *præteritum, *imperativ), på V-pladsen står *infinite verbalformer (*infinitiv, *participium). Husk på, at de infinite verbalformer også har *nominale funktioner og da placeres på F, N og T, og at participiumsformerne også har adjektiviske funktioner og da placeres som adjektiver.

Der kan skelnes mellem *hovedverber, der bærer valenserne, og *hjelpeverber og *modalverber, som ikke har nogen valenser, men styrer verbets infinite former.

verbalsubstantiv, se *sætningsord**verbum** (udsagnsord)

ordklasse med ord der betegner processer eller tilstande og som bøjes i tid. Fx *Peter løber hen til bageren, skibet sejlede forbi, Peter er bager, sokkerne ligger i skuffen.* De kan kendes på, at de kan bøjes i *præsens og *præteritum: *han læser - han læste.*

versal

versaler er STORE bogstaver i trykskrift, *majuskler. Versaler bruges som første bogstav i navne og efter punktum, spørgsmålstegn, og udråbstegn, og undertiden efter kolon. Læg mærke til forskellen på VERSALER og *KAPITÆLER.

vestnordisk

betegnelse for det fælles norsk-færøsk-islandske sprog inden sprogpaltningen i gammelnorsk, gammelfærøsk og oldislandsk. Se *sproghistorisk inddeling og *østnordisk.

vokal

selvlyd, fonem der dannes med tungen uden hæmme eller lukke af luftstrømmen (modsat *konsonanter) og med klangfylde (sonoritet). Vokaler kan, i modsætning til konsonanter, danne stavelse alene (uden konsonanter), fx /i/, /ø/. Vokaler er således forudsatte fonemer, mens konsonanter er forudsætten-

de. På dansk regner man med at der findes følgende vokaler: /i/, /i·/, /e/, /e·/, /æ/, /æ·/, /a/, /a·/, /y/, /y·/, /ø/, /ø·/, /ö/, /ö·/, /u/, /u·/, /o/, /o·/, /]/, /å·/, /C/,

vurdering

tekstelement med en *fremstillingsform hvor *afsenderinstansen ud fra en ekspresiv *afsenderintention og i forhold til en *modtagerinteresse i at blive bevæget til at ændre mening, meddeler sin holdning til og opfattelse af kvaliteter og værdier ved en sag som *præsупponeres kendt af modtagerne.

warrant, se *princip

ydre syn

*synsvinkel hos *afsenderinstansen, normal i både *fiktion og *sagtekster, hvor der kun beskrives og berettes det som et kamera og en båndoptager ville kunne registrere, fx *Trines mund fortrak sig i en grimasse da hun sagde: "Hej du! Du har glemt din blyant"*. Se også *indre syn og *alvidende fortæller.

ytring

*sproghandling, den mindste kommunikationsenhed (evt. sammenhængende sekvens af en eller flere sætninger) som ytres i en *kommunikationssituation. Ytringen afgrænses i tid af skift i mindst én af kommunikationssituationens ydre faktorer, dvs. afsender, sagforhold, modtager, medium og situation eller sprog.

Som informationsteoretisk enhed består en ytring af et *emne, dvs. *gammel information, som afsenderen tager udgangspunkt i, og henviser modtagerne til, et *fokus, dvs. *ny information som afsenderen vil meddele fordi det er ukendt for modtagerne, og det *sigte som afsenderen har med ytringen, nemlig at det skal være i modtagernes interesse at kende meddelelsen.

En ytring består af mindst en *sætning (eller et *sætningsemne), men kan også bestå af flere sætninger som hænger sammen til en tekstytring (dvs. sætninger der tilsammen udgør en og samme sproghandling).

Ytringer kan sammen med andre ytringer indgå i en samtale (*to-vejskommunikation, interaktion), eller i en *tekst (fx et brev) der kan bestå af flere forskellige sproghandlinger (fx dato, hilsen, oplysninger, forespørgsler, løfter, underskrift, hilsen). *Klokken er 3* er fx en ytring, mens en roman som *Niels Lyhne* normalt kaldes en *tekst.

zeugma

overraskende syntaktisk sideordning af semantisk forskellige led, fx *Plej Deres have med sund sans og substral; Hvad er højest: Rundetårn eller et tordenskrald?*

ønskemåde, se *optativ

østnordisk

betegnelse for det fælles svensk-danske sprog inden sprogspaltningen i olddansk (runedansk) og runesvensk. Se *sproghistorisk inddeling og *vestnordisk.

åbningsgrad

vokaler kan, ved hjælp af tungen og kæben, være høje (med tungen nær ganen) eller lave (med tungen langt fra ganen). De høje (/i, e, y, ø, u, o/) har samtidig en relativt lille kæbeåbningsgrad og kaldes derfor også de lukkede vokaler. De lave (/æ, a, ö, å/) har en relativt stor åbningsgrad og kaldes derfor også de åbne vokaler.